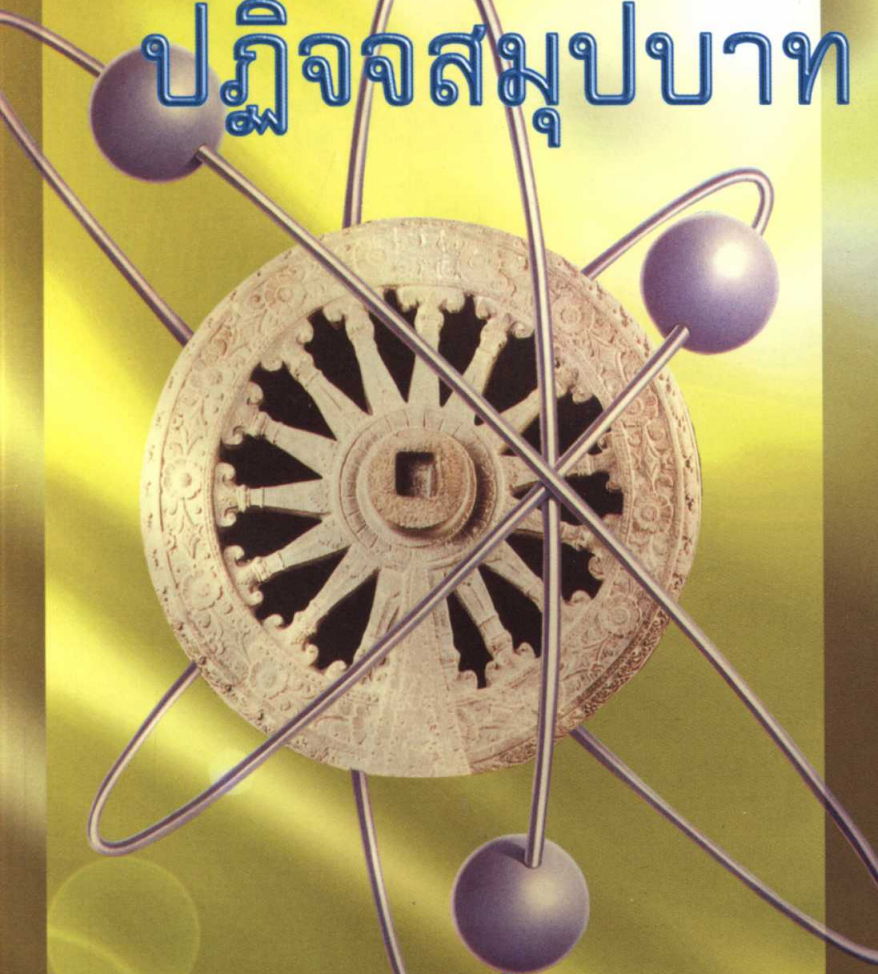

ความเข้าใจเรื่อง ปฏิจจสมุปบาท

พระนิพนธ์

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช

ความเข้าใจเรื่อง ปฏิจจสมุปบาท

สมเด็จพระญาณสังวร
สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

ความเข้าใจเรื่องปฏิจจสมุปาบท

ข้อมูลทางบรรณานุกรมของหอสมุดแห่งชาติ

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช (เจริญ สุวฑฺฒโน)

ความเข้าใจเรื่องปฏิจจสมุปาบท.-- พิมพ์ครั้งที่ 3.--

กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2553.

87 หน้า

1. ปฏิจจสมุปาบท.-- 2. ชรรมะ.--

I. ชื่อเรื่อง

294.301

ISBN 974-580-951-9

© สงวนลิขสิทธิ์ตามพระราชบัญญัติ

พิมพ์ครั้งที่ ๓/๒๕๕๓ จำนวน ๑,๐๐๐ เล่ม

ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา นายจิรายนต์ สังฆสุวรรณ

พิมพ์ที่ โรงพิมพ์มัทมกุฏราชวิทยาลัย

๑๒๙ หมู่ ๓ ถ.ศาลายา-นครชัยศรี ต.ศาลายา

อ.พุทธมณฑล จ.นครปฐม ๗๓๑๗๐

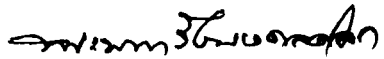
โทร. ๐-๒๘๐๐-๒๓๗๓-๔

คำนำ

พระนิพนธ์เกี่ยวกับพระพุทธศาสนา ตลอดถึงพระธรรมเทศนา และพระโอวาทของเจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ที่ประทานแก่พุทธศาสนิกชนในโอกาสต่าง ๆ นั้นเต็มไปด้วยเนื้อหาสาระที่ควรแก่การศึกษาเป็นอย่างยิ่ง เพราะธรรมแต่ละข้อแต่ละเรื่องที่ทรงแสดงนั้น ทรงวิจัยวิจารณ์ทั้งในเชิงอรรถและในเชิงพยัญชนะอย่างละเอียดถี่ถ้วน ให้เกิดอรรถรสในทางธรรมตลอดถึงทัศนะที่แปลกใหม่ เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาที่น่าสนใจยิ่ง

งานพระนิพนธ์ทางพระพุทธศาสนาของเจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก จึงมีคุณค่าต่อการศึกษาทั้งในด้านที่เป็นการศึกษา คำสอนของพระพุทธศาสนาเชิงปริยัติ และในด้านการศึกษาเพื่อการปฏิบัติ

มหาวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ จึงได้เลือก
บทพระนิพนธ์เรื่อง **ความเข้าใจเรื่องปฏิจจสมุปบาท** ที่ให้ความรู้
เรื่องปฏิจจสมุปบาทอย่างสมบูรณ์ ทั้งในเชิงปริยัติและเชิงปฏิบัติ
มาจัดพิมพ์เผยแพร่

(พระมหารัชมงกลดิลก)

ผู้อำนวยการ

มหาวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์

มกราคม ๒๕๕๒

สารบัญ

ความหมายของปฏิจจสมุปบาท	๑
สังขาร วิญญาน นามรูป สฬายตนะ	
ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน	
ภพชาติ ชรา มรณะ	๘
อัทธา คือ ระยะเวลา ๓	๑๕
๑๒ ลูกโซ่ ร้อยโยงกัน ๑๑ ห่วง	
ต่อกันไปเป็นสาย	๒๑
สายสัมพันธ์ ห่วงที่ ๑, ๒	๒๖
สายสัมพันธ์ ห่วงที่ ๓, ๔, ๕, ๖, ๗	๓๒
สายสัมพันธ์ ห่วงที่ ๘, ๙	๔๑
สายสัมพันธ์ห่วงที่ ๑๐, ๑๑	
กับปฏิจจสมุปบาท คือ อริยสังกัสดาร	๔๘
อนุโลม ปฏิโลม วัฏฏะ ๓	
อริยสัง ๒ สายสมุทัย	๕๕
นิโรธวาร อริยสัง ๒ สายนิโรธ	
ปฏิจจสมุปบาทสายอริยสัง-วิชชา	
วิปากขันธ	๖๑
อัทธาแห่งปฏิจจสมุปบาทมีอยู่ทุกกาล	๖๙
นิพพานเหนือเหตุผล	๗๗

ความเข้าใจเรื่อง ปัจจัยสมุปบาท

สมเด็จพระญาณสังวร
สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

ความเข้าใจเรื่องปฏิจจสมุปบาท

ความหมายของปฏิจจสมุปบาท

คำว่า ปฏิจจสมุปบาท นั้น แปลว่า ธรรมที่เกิดขึ้นด้วยกันโดยอาศัยกัน คำว่า ปฏิจจ แปลว่า อาศัยกัน คำว่า สมุปบาท แปลว่า เกิดขึ้นด้วยกัน รวมกันเป็น ปฏิจจสมุปบาท จึงแปลว่า เกิดขึ้นด้วยกันโดยอาศัยกัน หรือแปลสั้น ๆ ว่า อาศัยกันบังเกิดขึ้นด้วยกัน คำว่า บังเกิดขึ้น ก็หมายถึงว่า อากาโรทั้ง ๑๒ นี้เกิดขึ้น คำว่า ด้วยกันก็คือไม่ใช่

บังเกิดขึ้นแต่อาการใดอาการหนึ่ง แต่ว่าบังเกิดขึ้นด้วยกันทั้งหมด คำว่า โดยอาศัยกัน ก็หมายความว่า ไม่ใช่ว่าต่างอาการต่างเกิด แต่ว่าต้องอิงอาศัยกันเกิดขึ้น ฉะนั้น จึงมีใช้ว่าบังเกิดขึ้นแต่อาการใด อาการหนึ่งเท่านั้น และมีใช้บังเกิดขึ้นโดยเอกเทศ และมีใช้ว่าบังเกิดขึ้นโดยอิสระไม่ต้องอิงอาศัยกัน นี่เป็นความของคำว่า ปฏิจจสมุปบาท ส่วนคำว่า เหตุปัจจัย คำว่า เหตุ นั้นแปลว่า สิ่งที่เป็นที่ตั้งลงของผล หรือสิ่งที่ทำให้ผลบังเกิดขึ้น โดยเราก็เอาคำนี้มาใช้เป็นภาษาไทย คำว่า ปัจจัย แปลว่า เครื่องอาศัยหรือว่าเครื่องอาศัยเป็นไป หมายถึงสิ่งที่เป็นเหตุ ดังกล่าวนั้นก็ได้ หมายถึงสิ่งที่ไม่ใช่เหตุ แต่ว่าเป็นแต่เพียง เครื่องอาศัยเป็นไปเท่านั้นก็ได้ และใช้หมายถึงวัตถุก็มี เช่น ปัจจัย ๔ คือวัตถุเป็นเครื่องอาศัยสำหรับดำรงชีวิต ๔ อย่าง อันได้แก่ อาหาร ผ้านุ่มห่ม ที่อยู่อาศัย และยาแก้ไข้ หมายถึง สิ่งที่เป็นเครื่องอาศัยอันไม่ใช่วัตถุก็มีสำหรับในปฏิจจสมุปบาทนี้ ตามศัพท์ที่ท่านใช้ท่านใช้ว่าปัจจัย เช่น เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย เกิดสังขาร หมายถึง สิ่งที่เป็นเครื่องอาศัยเป็นไป คือที่เป็น เครื่องอาศัยให้เกิดขึ้นโยงกันไปเป็นสาย ไม่ใช่หมายถึงสิ่งที่เป็น เหตุโดยตรง

อาการทั้ง ๑๒ นี้ อวิชชาแปลว่า ความไม่รู้ หมายถึง ไม่รู้สิ่งจะเป็นความจริง หรือของจริง กล่าวอีกอย่างหนึ่ง หมายถึงรู้เหมือนกัน แต่ว่ารู้ไม่จริง รู้ไม่ถูก หรือรู้ผิด โดย

ความนั้นจึงหมายถึงรู้ผิด รู้ไม่ถูกรู้ไม่จริง เพราะว่าอันความรู้
 นั้น ย่อมมีอยู่ในทุก ๆ คน เพราะว่าทุก ๆ คนมีจิตซึ่งเป็น
 ธาตุรู้ จึงรู้อะไร ๆ ได้ เช่นว่ารู้อุปาทาน รู้เสียงทางหู และ
 รู้คิดอะไรต่าง ๆ ได้ ถ้าหากว่าไม่มีความรู้ก็ไม่ใช่มนุษย์แต่
 เป็นวัตถุ เช่น บ้านเรือนหรือวัตถุต่าง ๆ เป็นสิ่งไม่มีความรู้
 ฉะนั้น คำว่า อวิชชาที่แปลว่า ความไม่รู้ จึงไม่ได้หมายความว่า
 มีความรู้เพราะทุก ๆ คนมีจิตใจซึ่งเป็นธาตุรู้ แต่ว่ารู้ผิด รู้ไม่ถูก
 รู้ไม่จริง ดังนี้ เรียกว่า อวิชชา ก็แปลตามพยัญชนะว่า ความ
 ไม่รู้ แต่ที่มีความหมายดังที่กล่าวชี้แจงมานั้น ได้มีพระพุทธ-
 ภาษิตตรัสแสดงอธิบายไว้ว่า อวิชชานั้นคือ ไม่รู้ในทุกข์ ไม่รู้
 ในเหตุให้เกิดทุกข์ ไม่รู้ในความดับทุกข์ ไม่รู้ในทางปฏิบัติ
 ให้ถึงความดับทุกข์ โดยมากตรัสแสดงอธิบายไว้ว่าคือความ
 ไม่รู้ในสังขะทั้ง ๔ แต่ในที่บางแห่งได้มีอธิบายไว้ว่า อวิชชามี
 วัตถุ ๘ คือไม่รู้ในทุกข์ ไม่รู้ในเหตุเกิดทุกข์ ไม่รู้ในความ
 ดับทุกข์ ไม่รู้ในทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ไม่รู้ในอดีต
 หรือในเบื้องต้น ไม่รู้ในอนาคตหรือในเงื่อนไขปลาย ไม่รู้ในทั้ง
 อดีตทั้งอนาคตหรือในทั้งเบื้องต้นเงื่อนไขปลาย ไม่รู้ในปฏิจ-
 สมุพบาท คือธรรมที่อาศัยกันบังเกิดขึ้น เพราะว่าไม่รู้ใน
 สังขะ ๔ คือว่า ๔ ข้อข้างต้น ก็ได้อธิบายมาแล้วถึงสังขะ
 ทั้ง ๔ นั้น ส่วนข้อที่ ๕ ไม่รู้ในอดีตหรือในเบื้องต้น ก็หมายถึง
 ว่า เมื่อได้รับผลอันใดอันหนึ่งในปัจจุบัน แต่ก็ไม่รู้ว่าจะเกิดมา

จากเหตุอะไรในอดีต และเมื่อไม่รู้ดังนี้ ก็ชื่อว่า ไม่รู้เงื่อนไขต้น
 ด้วย ข้อ ๖ ไม่รู้ในอนาคตหรือเงื่อนไขปลาย ก็หมายความว่า
 เมื่อประกอบเหตุอันใดอันหนึ่งอยู่ในปัจจุบัน ก็ไม่รู้ว่าจะให้
 บังเกิดผลอะไรในอนาคต และเมื่อเป็นดังนี้ ก็ชื่อว่าไม่รู้เงื่อนไข
 ปลายด้วย ข้อ ๗ ไม่รู้ในทั้งสองอย่าง ก็หมายถึงว่า ไม่รู้ในเหตุ
 และผลทั้งสองดังกล่าวนั้น ข้อ ๘ ไม่รู้ในปฏิจสุมุขบาท ก็
 หมายถึงว่าไม่รู้ในธรรมที่อาศัยกันบังเกิดขึ้นด้วยกัน ดังที่กำลัง
 แสดงอธิบายอยู่นี้ ข้อ ๕ ถึงข้อ ๘ ก็สรุปเข้าในข้อ ๑ ถึง
 ข้อ ๔ นั้นเอง แต่ว่าแสดงแยกออกมาโดยยกเอากาล เวลา
 หรือว่าเงื่อนไขทั้งความเป็นเหตุผลที่อิงอาศัยกันบังเกิดขึ้น
 ด้วยกันมาเป็นหลัก เพราะว่าข้อ ๑ ถึงข้อ ๔ แสดงผลและ
 เหตุที่เป็นสายเกิดและสายดับไว้เป็นกลาง ๆ ข้อ ๕ ถึงข้อ ๘
 จึงมาเน้นที่กาลเวลาและที่อาศัยกันบังเกิดขึ้นด้วยกัน โดยที่
 เหตุผลหรือว่าผลและเหตุทั้งสายเกิดและดับ อันเป็นสัจจะ
 ทั้ง ๔ นั้น เป็นสิ่งที่เนื่องด้วยกาลเวลา คือเมื่อยกเอาปัจจุบัน
 เป็นหลักก็เนื่องด้วยอดีต เนื่องด้วยอนาคต และเป็นสิ่งที่อาศัย
 กันบังเกิดขึ้นด้วยกัน คือว่าเนื่องกันไป เช่นเดียวกับวันนี้กับ
 เมื่อวานนี้กับวันพรุ่งนี้ วันนี้ก็เนื่องมาจากเมื่อวานนี้ และก็จะ
 เนื่องไปถึงวันพรุ่งนี้และทั้งสามวันนี้ ก็อาศัยกันบังเกิดขึ้น
 ไม่ใช่ว่าจะตัดขาดแยกออกจากกัน

ฉะนั้น สัจจะที่เป็นส่วนผลที่เป็นปัจจุบัน คือ ทุกขสัจจะ

สภาพที่จริงคือทุกข์ ซึ่งทุก ๆ คนได้รับอยู่ ตั้งตั้งแต่ชาติ คือ ความเกิด ชรา คือความแก่ มรณะคือความตาย และทุกข์ ทางใจอื่น ๆ มีโสกะ ปริเทวะ เป็นต้น เมื่อนับว่าทุกข์ดังกล่าวนี้ เป็นปัจจุบัน ก็ต้องมาจากเหตุที่เป็นอดีต คือทุกข์สมุทัย เหตุให้เกิดทุกข์ ดังที่ยกเอาต้นเหตุที่แสดง ฉะนั้น เมื่อได้รับทุกข์อยู่ในปัจจุบันแต่ว่าสาวไปไม่รู้ว่าจะเกิดจากต้นเหตุในอดีต ก็ชื่อว่าไม่รู้อดีต ทั้งไม่รู้เงื่อนไขต้นด้วยคือจับเงื่อนไขไม่ถูก คราวนี้ กำลังทำอะไรอยู่ในปัจจุบัน เป็นต้นว่า ถ้ากำลังเพิ่มพูนต้นเหตุ อยู่ กำลังประกอบอกุศล ทุจริตทางกาย ทางวาจา ทางใจอยู่ โดยที่ไม่รู้ถึงผลในอนาคตที่จะต้องเป็นทุกข์ ก็ชื่อว่าไม่รู้อนาคต และก็ชื่อว่าไม่รู้เงื่อนไขปลายด้วยและเมื่อไม่รู้ทั้งสอง ก็เป็นอันว่าไม่รู้ทั้งสอง และก็เป็นอันว่าไม่รู้จักรกรรมที่อาศัยกันบังเกิดขึ้น

คราวนี้ คำว่า อดีต อนาคตนั้น ก็มีความหมายแต่เพียงว่า เวลาที่ล่วงไปแล้วกับเวลาที่ยังไม่มาถึง อาจแบ่งให้เป็นระยะยาว ก็ได้ ระยะสั้นก็ได้ แบ่งให้เป็นระยะยาวก็เช่นว่า อดีตชาติเป็น อดีต อนาคตชาติคือชาติหน้าเป็นอนาคต ชาตินี้เป็นปัจจุบัน แบ่งให้สั้นกว่านี้จนถึงสั้นที่สุดก็ได้ และแบ่งให้ยาวออกไปอีก เท่าไรก็ได้ ว่าถึงว่า แบ่งให้สั้นก็เช่นว่า ปีที่แล้วเป็นอดีต ปีหน้าเป็นอนาคต สั้นเข้ามาเดือนที่แล้วเป็นอดีต เดือนหน้า เป็นอนาคต สั้นเข้ามาเมื่อวานนี้เป็นอดีต พรุ่งนี้เป็นอนาคต สั้นเข้ามาอีกชั่วโหม่งที่แล้วเป็นอดีต ชั่วโหม่งหน้าเป็นอนาคตสั้น

เข้ามาอีก นาที่ที่ไปแล้วเป็นอดีต นาที่หน้าเป็นอนาคต ล้วนเข้ามาอีกวินาทีที่ที่แล้วเป็นอดีต วินาทีหน้าเป็นอนาคต ล้วนเข้ามากว่านี้อีกเท่าไรก็ได้ เพราะฉะนั้น ก็จะเห็นได้ว่า อดีต อนาคต ปัจจุบันนั้น พิจารณากันลงไปกันจริง ๆ แล้ว ก็อาจจะสิ้นที่สุดจนไม่รู้ว่าจะแบ่งอย่างไรถูก เพราะว่ามาตราสำหรับแบ่งอันเป็นวิสัยของคนจะแบ่งกันได้นั้น ไม่พอ

เพราะฉะนั้น ความรู้จักหรือความไม่รู้จักอดีต อนาคต หรือว่าเงื่อนไข เงื่อนไขปลาย เมื่อว่าถึงตามอริยสัจจริง ๆ แล้วก็ไม่ว่าจำเป็นจะต้องไปหมายถึงไกลมาก ถึงชาติอดีตหรือชาติหน้า หรือแม้ในชาติปัจจุบันนี้เอง ก็ไม่จำเป็นที่จะไปหมายถึงให้ไกล แต่ว่าหมายถึงให้รู้ปัจจุบันธรรม คือธรรมที่เป็นปัจจุบันนี้แหละ เพราะว่าธรรมที่เป็นปัจจุบันนี้ มีอดีตมีอนาคตรวมอยู่ด้วยในปัจจุบันเป็นจุดเดียว คือว่าปัจจุบันนี้แหละที่เป็นตัวอนิจจตา คือความไม่เที่ยงอันหมายถึงต้องเกิด ต้องดับ ทุกขตา ความเป็นทุกข์ อันหมายถึงความที่ดำรงอยู่คงที่ไม่ได้ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไปอยู่ทุกขณะ ที่เรียกว่าทุกขณะนาที่ และวินาที นั้นมันก็ยาวไป และอนัตตตา ความเป็นของไม่ใช่ตน คือไม่ควรจะยึดถือว่า นี่เป็นของเรา เราเป็นนี่ นี่เป็นตัวตนของเรา เทียบอย่างหยาบ ๆ ก็เหมือนกระแสน้ำที่ไหลไม่หยุดนิ่ง เมื่อเรายืนมองดูจุดเดียวของกระแสน้ำที่กำลังไหล จะมองเห็นอดีต ทั้งอนาคตของน้ำ รวมกันอยู่ที่จุดเดียวของน้ำนั้นทั้งหมด

จุดที่มาถึงจำเพาะเป็นปัจจุบัน ผ่านไปก็เป็นอดีต จะมาถึงก็เป็นอนาคต พอมาถึงเป็นปัจจุบันไปทันที เพราะฉะนั้นเมื่อไม่รู้ไม่เห็นอนิจจะ ทุกชะ อนัตตา ดังนี้ ในนามรูปหรือในสังขารทั้งหลาย ก็ชื่อว่าไม่รู้อดีตหรือเงื่อนต้น ไม่รู้อนาคตหรือเงื่อนปลาย ไม่รู้ธรรมที่อาศัยกันบังเกิดขึ้น และก็เป็นอันว่าไม่รู้จักทุกข์ ไม่รู้จักสมุทัย ไม่รู้จักนิโรธ ไม่รู้จักมรรค ฉะนั้นท่านจึงแสดงอวิชชามีวัตถุ ๘ เพื่อที่จะขยายความออกไป เพื่อให้จับประเด็นถึงกาลเวลาและถึงความที่ต้องอาศัยกันบังเกิดขึ้นดังกล่าว และเมื่อจับประเด็นได้ถูก ก็จะโยงไปให้รู้จักสังขละ ๔ ข้อข้างต้นนั้นด้วย เมื่อจับไม่ถูกก็เป็นอันว่าไม่รู้ไม่เห็นทั้งหมด.

สังขาร วิญญาน นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพชาติ ชรา มรณะ

“สังขาร” ตามศัพท์แปลว่าปรุงแต่ง หรือผสมปรุงแต่ง ในที่นี้ตรัสอธิบายไว้ว่า ได้แก่ กายสังขาร ปรุงแต่งทางกาย วจีสังขาร ปรุงแต่งทางวาจา และจิตตสังขาร ปรุงแต่งทางจิต โดยความหมายถึงกรรมหรือการงานที่กระทำ กายสังขาร จึงหมายถึงกายกรรม กรรมที่กระทำทางกาย วจีสังขาร จึงหมายถึงวจีกรรม กรรมที่ทำทางวาจา จิตตสังขาร จึงหมายถึงมโนกรรม กรรมที่ทำทางใจ ถ้า

เป็นกรรมดี ก็มีชื่อเรียกว่า ปุญญาภิสังขาร ปรุงแต่งบุญ ถ้าเป็นกรรมชั่วก็เรียกว่า อปุญญาภิสังขาร ปรุงแต่งสิ่งที่มีโทษบุญคือบาป ถ้าเป็นอเนญชะ คือไม่หวั่นไหว อย่างหนึ่งหมายถึงสมาธิอย่างสูง ก็เรียกว่าอเนญชาภิสังขาร ปรุงแต่งสิ่งที่เป็นอเนญชะคือไม่หวั่นไหว รวมความว่าสังขารในที่นี้หมายถึงกรรม คือการงานที่กระทำ เรียกว่าสังขารก็เพราะว่าต้องปรุงแต่งคือต้องทำจึงจะเป็นกรรมขึ้นมา ดังเช่นเมื่อปรุงแต่ง คือทำบุญก็เป็นบุญ ปรุงแต่งขึ้นมาจึงจะเป็นกรรมเป็นบุญหรือเป็นบาปขึ้น ฉะนั้นจึงเรียกว่าสังขาร (อธิบายในที่อื่น ภายสังขารได้แก่ลม อัสสาสะปัสสาสะ วจิสังขารได้แก่วิตกวิจารณ์ จิตตสังขารได้แก่สัญญาเวทนา)

“วิญญาณ” ท่านอธิบายไว้ ๒ อย่าง อย่างหนึ่งหมายถึงวิญญาณ ๖ คือความรู้สึกทางอายตนะทั้ง ๖ ได้แก่ เมื่อตากับรูปประจวบกันเกิดความรู้สึกเห็นรูปทางตาขึ้น เรียกว่าจักขุวิญญาณ เมื่อหูกับเสียงประจวบกัน เกิดความรู้สึกได้ยินเสียงทางหูขึ้น เรียกว่าโสตวิญญาณ เมื่อจมูกกับกลิ่นประจวบกันเกิดความรู้สึกกลิ่นทางจมูกขึ้น เรียกว่าฆานวิญญาณ เมื่อลิ้นกับรสประจวบกัน เกิดความรู้สึกรสทางลิ้นขึ้น เรียกว่า ชิวหาวิญญาณ เมื่อกายและสิ่งที่กายถูกต้องประจวบกัน เกิดความรู้สึกสิ่งที่ถูกต้องทางกายขึ้น เรียกว่ากายวิญญาณ เมื่อมโนคือใจกับธรรมคือเรื่องราวประจวบกัน เกิดความรู้สึกเรื่องทางมโน

คือทางใจขึ้น เรียกว่ามโนวิญญาณ รวมเป็นวิญญาณ ๖

อีกอย่างหนึ่งหมายถึง วิญญาณที่มาปฏิสนธิเมื่อเกิด อันเรียกว่าปฏิสนธิวิญญาณ

“นามรูป” นาม หมายถึง “เวทนา” ความรู้สึกหรือเสวยสุขทุกข์หรือไม่ใช่สุข “สัญญา” ความจำ หมายถึง “เจตนา” ความตั้งใจ “ผัสสะ” ความกระทบ ดังที่เรียกว่าสัมผัสหมายถึง การกระทบทางใจ “มนสิการ” ความใส่ใจ หรือความกระทำไว้ในใจ รูป ก็หมายถึงรูปกายส่วนที่เป็นธาตุ ดิน น้ำ ไฟ ลม อันเรียกว่า มหาภูตรูป แปลว่ารูปที่เป็นใหญ่ ส่วนรูปอาศัยอยู่กับมหาภูตรูปนั้น เช่น ประสาททั้ง ๕ และอื่น ๆ เรียกว่า อุกาหารรูป แปลว่า รูปอาศัย รวมเรียกว่านามรูป

“สภาพินะ” แปลว่า อายุตนะ ๖ หมายถึง อายุตนะคือ จักขุอันได้แก่ตา อายุตนะคือโสตอันได้แก่หู อายุตนะคือฆานะอันได้แก่จมูก อายุตนะคือชีวหาอันได้แก่ลิ้น อายุตนะคือกายและอายุตนะคือมโนหรือมนะที่แปลว่าใจ ทั้ง ๖ นี้เรียกว่า อายุตนะ เพราะเป็นที่ต่ออันหมายถึงเป็นที่ต่อสิ่งที่เป็นวิสัยของตน คือ จักขุก็เป็นี่ต่อรูป โสตก็เป็นี่ต่อสัททหะคือเสียง ฆานะก็เป็นี่ต่อคันธะคือกลิ่นชีวหาที่เป็นี่ต่ออรส กายก็เป็นี่ต่อโณภูจัพพะ ส่วนมนะยอมเป็นี่ต่อวิสัยทั้ง ๕ ข้างต้นนั้นด้วย เป็นี่ต่อธรรมคือเรื่องราวด้วย รวมเป็นอายุตนะ ๖

“ผัสสะ” ได้แก่ความกระทบทางใจ อันหมายถึงเมื่อ

อายตนะภายในกับอายตนะภายนอกประจวบกัน เกิดความรู้สึกเห็นรูปเป็นต้น ทางอายตนะภายในมีตาเป็นต้นขึ้นอันเรียกว่าวิญญาณ แล้วทั้งหมดนี้ก็มาประจวบกันเข้า อันจะพึงกล่าวได้ว่ากระทบถึงจิตแรงขึ้น จึงเรียกว่าผัสสะ หรือสัมผัส เมื่อเป็นผัสสะทางตาก็เรียกว่าจักขุสัมผัส ผัสสะทางหูก็เรียกว่าโสตสัมผัส ผัสสะทางจมูกก็เรียกว่าฆานสัมผัส ผัสสะทางลิ้นก็เรียกว่า ชิวหาสัมผัส ผัสสะทางกายก็เรียกว่ากายสัมผัส ผัสสะทางমনะก็เรียกว่ามโนสัมผัส จึงรวมเป็นสัมผัส ๖

“เวทนา” หมายถึง ความรู้สึกหรือเสวยสุขทุกข์หรือไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุข เป็นเวทนาที่เกิดจากจักขุสัมผัสบ้าง เป็นเวทนาที่เกิดจากโสตสัมผัสบ้าง เป็นเวทนาที่เกิดจากฆานสัมผัสบ้าง เป็นเวทนาที่เกิดจากชิวหาสัมผัสบ้าง เป็นเวทนาที่เกิดจากกายสัมผัสบ้าง เป็นเวทนาที่เกิดจากมโนสัมผัสบ้าง ก็รวมกันเป็นเวทนา ๖

“ตัณหา” ได้แก่ความดิ้นรนทะยานอยาก แบ่งออกเป็นรูปตัณหาความดิ้นรนทะยานอยากไปในรูป สัทตตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากไปในเสียง คันธตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากไปในกลิ่น รสตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากไปในรส โผฏฐัพพตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากไปในสิ่งที่กายถูกต้อง ธรรมตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากไปในธรรมคือเรื่องราวทางใจทั้งหลาย

ในที่อื่นได้ตรัสอธิบายไว้เป็นกามัตถหา ความดีนรน
 ทะยานอยากไปในกาม ภวัตถหา ความดีนรนทะยานอยากไป
 ในภพ คือความเป็นนั้นเป็นนี้ วิภวัตถหา ความดีนรนทะยาน
 ออยากไปในวิภพคือความไม่เป็นนั้นไม่เป็นนี้

“อุปาทาน” ในที่นี้ได้ตรัสอธิบายไว้ได้แก่ กามุปาทาน
 ความยึดถือกามคือสิ่งหรืออารมณ์ที่น่าใคร่ที่น่าปรารถนาน่าพอใจ
 ด้วยอำนาจของกิเลสกามคือกิเลสเป็นเหตุใคร่ ทิฏฐุปาทาน
 ความยึดถือทิฏฐิคือความเห็น อันหมายถึงยึดถือความเห็นผิด
 อันทำให้เป็นผู้ถือมั่นไปตามความเห็นที่ผิดนั้น สีสัพพตูปาทาน
 ความยึดถือศีลและวัตร คือ ข้อประเพณีปฏิบัติอันหมายถึง
 ยึดถือในศีลและวัตรด้วยอำนาจของตัณหาหรือว่ายึดถือว่าเป็น
 ของขลัง อัตตวาหุปาทาน ความยึดถือวาทะว่าตนหรือว่าวาทะ
 ของตนอันหมายถึงความยึดถือตัวตนหรือว่าความยึดถือถ้อยคำ
 ของตน เช่น เมื่อตนพูดออกไปว่าผิวดังก็ต้องผิวดเสมอ ว่าถูกก็
 ต้องถูกเสมอ

“ภาวะ หรือ ภพ” แปลว่า ความเป็น ตรัสอธิบายไว้ว่า
 ได้แก่ กามภพ รูปภพ และอรูปรภพ คำว่าภพนี้ แม้ตามศัพท์
 แปลว่าความเป็นแต่ว่าตามความหมายที่ใช้หมายถึงภพเป็นที่เกิด
 อันเรียกว่าอุปบัติภพก็มี เมื่อเกิดในที่ที่เกิดที่เป็นกามาพจรเที่ยว
 ไปในกาม เช่น เกิดเป็นมนุษย์และที่ต่ำลงไปก็เกิดในอบายภูมิ
 ที่สูงขึ้นก็เกิดขึ้นในที่ที่เกิดอันเรียกว่าสัคคะ หรือสวรรค์ อันเป็น

ชั้นกามาพจรก็เรียกว่ากามภพ ที่เกิดที่สูงขึ้นไปกว่าชั้นกามาพจร คือพรหมโลกที่ไปเกิดด้วยอำนาจของรูปฌานสมาบัติ ก็เรียกว่ารูปภพ ที่เกิดที่สูงกว่านั้นอันเรียกว่าพรหมโลกเหมือนกัน แต่ว่าไปเกิดด้วยอำนาจของอรูปฌานสมาบัติ ก็เรียกว่าอรูปภพ

อุปบัติภพดังกล่าวมานี้อย่างละเอียดหมายถึงภพในจิตใจ คือ ความเป็นไปในจิตใจที่ท่องเที่ยวไปในกามก็เป็น กามภพ ความเป็นไปในจิตใจที่ท่องเที่ยวไปในรูปฌานก็ เรียกว่ารูปภพ ความเป็นไปในจิตใจที่ท่องเที่ยวไปใน อรูปฌานก็เป็นอรูปภพ

อีกอย่างหนึ่งคำว่าภพนี้หมายถึงกรรม เรียกว่ากรรมภพ ในที่นี้พึงเข้าใจว่าหมายถึงอุปบัติภพ แต่ก็พึงเข้าใจว่าย่อมเนื่องด้วยกรรมภพ ก็เพราะว่าเมื่อเป็นกรรมชั้นใดอย่างใด ก็ ย่อมส่งให้เกิดในชั้นนั้นอย่างนั้นภพที่เป็นกามก็ส่งให้เกิดในภพ ที่เป็นกาม ภพที่เป็นรูปก็ส่งให้เกิดในภพที่เป็นรูป ภพที่เป็นอรูป ก็ส่งให้เกิดในภพที่เป็นอรูป อันหมายถึงกรรมอย่างใดก็ส่งให้ เกิดในที่เกิดอย่างนั้น ย่อมมีความสัมพันธ์กันดังนี้ แต่ว่าใน ส่วนที่เป็นกรรมโดยตรงนั้น ท่านแสดงไว้ในชื่อว่าด้วยสังขาร ดังกล่าวข้างต้นแล้ว

“ชาติ” ก็ได้แก่ความเกิด อันหมายถึงความเกิดขึ้น ตั้งต้นแต่ความเกิดขึ้นในครรภ์ของมารดาสำหรับสัตว์ที่เป็นพวก สลาพุชะ คือผู้ที่นอนในครรภ์ของมารดา อันมีลักษณะเป็น

ความปรากฏขึ้นของขั้นนี้ทั้งหลายความได้อายตนะคือตา หู เป็นต้น ความเกิดของสัตว์จำพวกอื่นก็มีลักษณะตามควรแก่กำเนิดนั้น ๆ

“ชรามรณะ” ก็ได้แก่ ความแก่ ความตาย

รวมเป็นอาการ ๑๒ คือ อวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะคืออายตนะ ๖ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพชาติ และชรามรณะ รวมทั้งทุกข์อื่น ๆ มี โสกะ ปริเทวะ เป็นต้น

อัทธา คือระยะเวลา ๓

วิธีพิจารณาของพระพุทธเจ้าใน
พระสูตรหลายพระสูตร เช่น ในสังยุต-
นิกายและในมหาวรรควินัยปิฎก ได้
แสดงว่าพระพุทธเจ้าได้ทรงพิจารณา
ปัจจุสมุปบาท จากผลสาวเข้าไปหาเหตุ
ปัจจย และเมื่อทรงพบเหตุปัจจยแล้ว
แม้เหตุปัจจยนั้นก็เป็นผล ก็ทรงสาว
เข้าไปหาเหตุปัจจยสืบต่อเข้าไปโดยลำดับ
นับจากชรามรณะจนถึงอวิชชา ดังที่ท่าน
ได้แสดงไว้มีความว่า ชรามรณะย่อมมี

เพราะชาติเป็นปัจจัย ชาติมีเพราะภพเป็นปัจจัย ภพมีเพราะ
 อุปาทานเป็นปัจจัย อุปาทานมีเพราะตัณหาเป็นปัจจัย ตัณหา
 มีเพราะเวทนาเป็นปัจจัย เวทนามีเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ผัสสะมี
 เพราะสฬายตนะคืออายตนะ ๖ เป็นปัจจัย สฬายตนะมีเพราะ
 นามรูปเป็นปัจจัย นามรูปมีเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย วิญญาณ
 มีเพราะสังขารเป็นปัจจัย สังขารมีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย

ตามที่ท่านแสดงอธิบายไว้นี้มีได้แสดงรายละเอียดมากนัก
 และแสดงเหมือนอย่างให้เห็นว่าอาการทั้งปวงนี้เป็นผล และ
 เป็นปัจจัยสืบต่อกันเป็นเหมือนอย่างลูกโซ่อยู่ในปัจจุบันนี้ทั้งหมด
 และก็แสดงว่าได้ทรงจับผลที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันนั้นและสาว
 เข้าไปหาเหตุปัจจัย คือจับแต่ชราและมรณะ ข้อนี้ก็สมกับที่มี
 แสดงไว้ว่า เมื่อก่อนแต่ตรัสรู้ ขณะที่ทรงเป็นพระลัทธิตถกุมาร
 ที่เมื่อย่อนแล้วถึงเหตุการณ์ก่อนแต่ตรัสรู้นั้น เมื่อทรงเล่าเองก็
 ทรงเรียกพระองค์ว่าโพธิสัตว์ ว่าเมื่อทรงเป็นโพธิสัตว์ อันแปล
 ว่าสัตว์ผู้จะตรัสรู้ ได้ทรงเห็นท้าวทูต คือคนแก่ คนเจ็บ คนตาย
 และสมณะ ซึ่งโดยความก็คือได้ทรงเห็นด้วยตาปัญญา หรือ
 ด้วยใจที่ประกอบด้วยปัญญา จึงเป็นเหตุให้ทรงสละออกทรง
 ผนวยแสวงหาโมกขธรรม

ฉะนั้น ก็จับเอาความแก่ความเจ็บความตายนี้เอง อันย่อ
 ลงเป็นสองคือความแก่ความตาย ซึ่งก็หมายรวมความเจ็บด้วย
 และความทุกข์ของใจทั้งปวงมีโสกะปริเทวะเป็นต้นด้วยดังกล่าว

แล้ว สาวเข้าไปหาเหตุปัจจัยว่าชราและมรณะมีเพราะอะไรเป็นเหตุปัจจัย ก็ได้ทรงพบว่ามีเพราะชาติเป็นเหตุปัจจัย และก็ได้ทรงจับเอาชาติสาวเข้าไปหาเหตุปัจจัยต่อไปอีก จนถึงอวิชชาดังกล่าว โดยนัยนี้ทุก ๆ อาการนั้นจึงเป็นผลด้วยเป็นเหตุปัจจัยด้วย ดังเช่นชาติเป็นเหตุปัจจัยแห่งความแก่ความตาย แต่ว่าชาติเองก็เป็นผลเพราะว่าชาติเองก็เกิดขึ้นจากเหตุปัจจัยคือภพ และแม้ภพเองซึ่งเป็นเหตุปัจจัยของชาติก็เป็นผลด้วยคือเป็นผลจากเหตุปัจจัยอื่นต่อไปอีกจนถึงอวิชชา และแม้อวิชชาเองก็เป็นผลด้วยเพราะเกิดจากเหตุปัจจัย ที่ท่านแสดงไว้ก็คืออาสวะ อันได้แก่ กาม ภพและอวิชชา จึงอาจกล่าวได้ว่าอวิชชาเกิดจากอวิชชาเองบ้าง วนกลับลงมาเป็นเกิดจากสังขารบ้างดังนี้ ข้อสำคัญนั้น แสดงว่าเป็นผลและเป็นเหตุปัจจัยที่เกิดขึ้นในปัจจุบัน

แต่ว่าในบางพระสูตร เช่น ในมหานิทานสูตร ได้มีแสดงถึงปฏิจจสมุปบาท โดยอาการเว้นจากอวิชชา สฬายตนะ จึงรวมเป็นอาการ ๑๐ แสดงอธิบายถึงการพิจารณาของพระพุทธรเจ้าก็เป็นอย่างเดียวกันคือ จับเอาชรา มรณะ พิจารณาสาวเข้าไปหาชาติ ภพ อุปาทาน ตัณหา เวทนา ผัสสะ นามรูป วิญญาณ สังขาร จากนั้นก็ย้อนกลับมาว่า แม้สังขารก็เกิดขึ้นเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย ในพระสูตรนี้ แสดงวิญญาณเป็นวิญญาณที่มาจากเกิดในอธิบายที่ว่าเพราะวิญญาณเป็นปัจจัยเกิดนามรูป คือแสดงอธิบายว่า ถ้าวิญญาณ

ไม่ก้าวลง นามรูปก็เกิดขึ้นไม่ได้ หรือว่าแม้เมื่อวิญญาณก้าวลง แล้วแต่เคลื่อนออกไปเสีย นามรูปก็บังเกิดสืบต่อมาเพื่อความ เป็นอย่างนี้ไม่ได้ หรือว่าเมื่อวิญญาณก้าวลง นามรูปบังเกิดขึ้น จนถึงเป็นเด็ก แต่แล้ววิญญาณก็เคลื่อนออกไปเสียเมื่อเป็นดังนี้ นามรูปก็ต้องขาดตก จะดำรงจำเริญสืบต่อมาอีกไม่ได้ดังนี้

โดยอธิบายดังนี้ก็แสดงว่า อธิบายวิญญาณเป็นอย่างที่ เรียกกันว่าปฏิสนธิวิญญาณ ส่วนอธิบายนอกจากนั้น เช่น อธิบายสังขารว่าได้แก่ สังขาร ๓ อุปาทานว่าได้แก่อุปาทาน ๔ ภพว่าได้แก่ภพ ๓ เป็นต้น ก็เป็นอย่างเดียวกันเหมือนอย่างที่ได้กล่าวอธิบายแล้ว พระอาจารย์ในภายหลังต่อมาจึงมักเข้าใจใน ปฏิจจสมุปบาทนี้ว่า แบ่งออกเป็น ๓ กาล คือ เป็นอดีต เป็น ปัจจุบัน และเป็นอนาคต อวิชชา สังขาร เป็นอดีต วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน เป็น ปัจจุบัน ภพชาติ ชรา มรณะ เป็นอนาคต และได้แสดง อธิบายโดยเป็นเหตุและผลไว้ว่า อวิชชา สังขาร เป็นเหตุอดีต วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา เป็นผลที่เป็น ปัจจุบัน หรือเรียกว่าปัจจุบันผล ตัณหา อุปาทาน และภพที่เป็นกรรมภพ คือที่หมายถึงกรรมเป็นปัจจุบันเหตุ หรือว่าเหตุที่เป็นปัจจุบัน ภพที่เป็นอุปบัติภพ ชาติ ชรา มรณะ เป็นอนาคตผล หรือผลที่เป็นอนาคต และได้แสดงอธิบายไว้ว่า อวิชชาและสังขารซึ่งเป็นอดีตเหตุ หรือเหตุที่เป็นอดีตนั้น

ก็รวมเอาต้นหาอุปาทานและภพที่เป็นกรรมภพเข้าด้วย ฉะนั้น จึงนับเป็น ๕ ได้แก่ อวิชชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน และภพที่เป็นกรรมภพ จึงได้ออดีตเหตุหรือว่าเหตุที่เป็นอดีต ๕ ปัจจุบันผลคือผลที่เป็นปัจจุบันก็นับได้ ๕ อยู่แล้ว คือ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ และเวทนา ส่วนปัจจุบันเหตุ คือเหตุที่เป็นปัจจุบัน อันได้แก่ต้นหา อุปาทาน และภพที่เป็นกรรมภพนั้น ก็รวมเอาอวิชชาและสังขารเข้าด้วย จึงนับได้ ๕ เหมือนกัน คือ ตัณหา อุปาทาน ภพที่เป็นกรรมภพกับ อวิชชา สังขาร อนาคตผล คือภพที่เป็นอุปัติภพชาติ กับชราและมรณะ โดยความก็คือวิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ และเวทนานั้นเอง เพราะมีอรรถคือเนื้อความอย่างเดียวกัน จะกล่าวว่า วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ก็ได้ จะกล่าวภพที่เป็นอุปัติภพ ชาติ ชรา และมรณะก็ได้ ฉะนั้น เมื่อถือเอาเกณฑ์ ๕ ก็กล่าวเอาวิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา จึงนับได้ ๕ อีก เพราะฉะนั้น จึงรวมเป็น ๒๐ คือ อดีตเหตุ ๕ ปัจจุบันผล ๕ ปัจจุบันเหตุ ๕ อนาคตผล ๕ ดังนี้

พระอาจารย์ทั้งหลายในต่อมาได้แสดงเป็น ๓ กาล หรือเรียกตามศัพท์สามอัทธา อดีตอัทธา ปัจจุบันอัทธา อนาคตอัทธา โดยจำแนกออกเป็น อดีตเหตุ ปัจจุบันผล ปัจจุบันเหตุ และอนาคตผล ดังนี้ พระอาจารย์ในภายหลังทั้งในฝ่ายเถรวาท

ทั้งในฝ่ายอาจริยวาท หรือมหายาน ก็มีกอธิบายปฏิจจสมุปบาทนี้เป็น ๓ กาลดังนี้ แต่ว่า ผู้พิจารณาธรรมหลายท่านได้แสดงความเข้าใจว่า ปฏิจจสมุปบาทนี้เป็นปัจจุบันเป็นผลเป็นเหตุ หรือเป็นเหตุเป็นผลที่เป็นปัจจุบัน เมื่อพระพุทธรเจ้า แม้เมื่อก่อนจะตรัสรู้ได้ทรงพิจารณาปฏิจจสมุปบาท อากาทั้งปวงนี้ก็ได้อยู่แล้ว

เพราะฉะนั้น จึงเป็นปัจจุบันทั้งหมด แต่ว่าในเรื่องของปัจจุบันดังกล่าว และในเรื่องอัธชาติที่ท่านแบ่งเป็นอดีต อนาคต ปัจจุบันนั้น ก็มีนัยที่จะพึงพิจารณาอยู่เหมือนกัน.

๑๒ ลูกโซ่ ร้อยโยงกัน ๑๑ ห่วงต่อกันไปเป็นสาย

พิจารณาตามหลักฐานและเหตุผล
ที่จะพึงเป็นไปได้ ประการแรกปฏิจ
จสมุปบาทนี้แสดงเหตุและผลหรือปัจจัย
และผลหรือว่าผลเหตุหรือผลและปัจจัย
ที่เกิดขึ้นด้วยกัน อาศัยกันเนื่องกันไป
เป็นสายตามศัพท์ว่าปฏิจจสมุปบาท ซึ่ง
มีความหมายดังกล่าว อากา^{๑๒}รทั้ง
เหล่านี้จึงต้องเกิดขึ้นด้วยกันและอาศัยกัน
ไม่ใช่เกิดขึ้นแยกกันและไม่อาศัยกัน
เมื่อเป็นดังนี้จึงต้องทำความเข้าใจไว้ก่อนว่า

จะเป็นอดีต อนาคต หรือปัจจุบันก็ตามก็ต้องเป็นอดีต อนาคต หรือปัจจุบัน ที่เกิดขึ้นด้วยกันและอาศัยกันเนื่องกันไปเป็นสายประการต่อมา ปฏิจจสมุปบาทมีอาการเป็น ๑๒ โดยเป็นเหตุปัจจัยและผลหรือว่าผลและเหตุปัจจัยของกันและกัน เมื่อเป็นดังนี้หากจะมีปัญหาว่าในฐานะเป็นเหตุปัจจัยและผลทั้ง ๒ นี้เกิดขึ้นพร้อมกันหรือเปล่า อะไรเกิดก่อน อะไรเกิดหลัง ก็จะต้องกล่าวว่า เหตุปัจจัยต้องเกิดก่อน ผลต้องเกิดทีหลัง จึงไม่เกิดขึ้นพร้อมกัน เมื่อเป็นดังนี้ก็กล่าวได้ว่า ในขณะที่เหตุปัจจัยกำลังเกิดนั้น ก็เป็นปัจจุบันของเหตุปัจจัยที่กำลังเกิดนั้น ผลที่ยังไม่เกิดก็เป็นอนาคต แต่ว่าในขณะที่ผลเกิด เหตุปัจจัยนั้นก็กลายเป็นอดีต ผลก็เป็นปัจจุบัน ฉะนั้น เมื่อมีเกิดก่อนเกิดหลัง จึงมีอดีต มีปัจจุบัน และมีอนาคต แต่ว่าจะต้องเป็นอดีต ปัจจุบันอนาคตที่เกิดสืบเนื่องกันเป็นสายเหมือนอย่างสายโซ่ ประกอบขึ้นด้วยลูกโซ่ ๑๒ ลูกรวมเป็น ๑๑ ห่วง คล้องกันเป็นสายไป เมื่อจับลูกโซ่ที่ ๑ ลูกโซ่ที่ ๑ เป็นปัจจุบัน ลูกโซ่ ๒ ที่ ๓ ก็เป็นอนาคต เมื่อจับลูกโซ่ที่ ๒ ลูกโซ่ที่ ๑ ก็เป็นอดีต ลูกโซ่ที่ ๒ นั้นเองก็เป็นปัจจุบัน ลูกโซ่ที่ ๓ ที่ ๔ ก็เป็นอนาคต ฉะนั้น จึงกล่าวได้ว่า เมื่อเทียบด้วยห่วงลูกโซ่ ๑๑ ห่วงที่สอดเกี่ยวเนื่องกันเป็นสายดังนี้ อดีต อนาคต ปัจจุบันก็เหมือนอย่างว่าลูกโซ่ใดลูกโซ่หนึ่งที่จับนั้นเป็นปัจจุบัน ลูกโซ่ข้างหลังก็เป็นอดีต ลูกโซ่ข้างหน้าก็เป็นอนาคตก็คือลูกโซ่ที่จับอยู่เป็น

ปัจจุบัน ลูกโซ่ข้างหลังเป็นอดีตของลูกโซ่ที่จับอยู่นั้น ลูกโซ่ข้างหน้าก็เป็นอนาคตของลูกโซ่ที่จับอยู่นั้น ดังนั้น อดีต อนาคต ปัจจุบัน จึงเป็นไปได้ดังนี้

คราวนี้ประการต่อไปลูกโซ่ทั้ง ๑๒ นี้ บังเกิดขึ้นเดี๋ยวนี้ทั้งหมด หรือว่าแบ่งเอาไว้ในอดีตชาติบ้างในอนาคตชาติบ้าง ข้อนี้ก็พึงเห็นได้ว่าลูกโซ่ทั้ง ๑๒ นี้เกิดขึ้นเดี๋ยวนี้ของทุกกาลเวลา เกิดขึ้นเดี๋ยวนี้ทุกขณะที่สัตว์บุคคลทั้งปวงดำรงอยู่ในเมื่อสัตว์บุคคลดำรงอยู่ในอดีตชาติ ลูกโซ่ทั้ง ๑๒ นี้ก็เกิดขึ้นในอดีตชาติ ดำรงอยู่เดี๋ยวนี้เกิดขึ้นเดี๋ยวนี้ จะดำรงอยู่ในอนาคตชาติก็เกิดขึ้นในอนาคตชาติ คือว่าสัตว์บุคคลนี้ดำรงอยู่เมื่อใด ขณะใด กาลใด เวลาใด ลูกโซ่ทั้ง ๑๒ นี้ก็เกิดขึ้นเป็นไปอยู่เมื่อนั้น ขณะนั้น กาลนั้น เวลานั้น ถ้าหากว่าคำว่า เป็นปัจจุบันธรรมมีความหมายดังนี้ก็ใช้ได้ คือเกิดขึ้นในปัจจุบัน

ประการต่อไปก็พึงทำความเข้าใจว่า คำอธิบายแม้ตั้งแต่เบื้องต้นที่แสดงว่าเป็นพระพุทธานิยายก็อาจจะให้เข้าใจว่าเป็นธรรมที่ไม่ใช่เป็นปัจจุบันธรรมดังกล่าว คือไม่ได้เกิดในขณะที่ปัจจุบันเดี๋ยวนี้ทั้งหมด เช่น อธิบายถึงวิญญานที่กล่าวไว้แล้วว่า แสดงอธิบายเป็น ๒ อย่าง คือ เป็นวิญญาน ๖ ซึ่งพึงได้ว่าเป็นความรู้สึกทางอายตนะในปัจจุบัน ก็ไม่มีปัญหา แต่อีกอย่างหนึ่งอธิบายเป็นปฏิสนธิวิญญานตามที่เข้าใจกันว่าเป็นวิญญานมาเกิด เป็นวิญญานมาปฏิสนธิ นามรูปจึงก่อเกิดขึ้น ถ้า

วิญญานไม่มาปฏิสนธิ นามรูปก็ไม่ก่อขึ้น หรือว่าปฏิสนธิแล้ว เคลื่อนออกไปเสีย นามรูปก็ต้องหยุดกันแค่นั้นไม่เติบโตขึ้น หรือแม้ว่ามาปฏิสนธิและอยู่ไปจนเป็นเด็ก แล้วก็เคลื่อนออกไปเสียอีก นามรูปก็ต้องดับกันแค่นั้น แตกสลายแค่นั้น ไม่สมบูรณ์สืบต่อมาดังนี้ ก็พึงเข้าใจว่า นี่เป็นอธิบายในขณะนั้น คือในขณะที่ถือปฏิสนธิตามหลักพระพุทธศาสนาที่แสดงไว้ดังนี้

ความที่สัตว์บุคคลทุก ๆ คนถือกำเนิดเกิดขึ้นในครรภ์ ของมารดามีแสดงไว้ว่า เพราะเหตุปัจจัยคือ ๑ มารดามีระดู ๒ มารดาบิดาอยู่ร่วมกัน และ ๓ คันธัพพะหรือ คณธรรพ์ ท่านอธิบายว่าเป็นสัตว์ที่จะมาเกิดมาปรากฏขึ้น คันธัพพะหรือว่าสัตว์ที่จะมาเกิดนี้ก็น่าจะได้แก่ปฏิสนธิวิญญานดังกล่าวนั่นเอง ในพระวินัยที่แสดงถึงการพรากชีวิตมนุษย์และในพระวินัยที่แสดงถึงให้หน่ออายุคือบวชได้ตั้งแต่ในครรภ์ก็ใช้คำว่า หน่ได้ตั้งแต่ ปฐมจิต ปฐมวิญญาน ก็พึงเห็นว่าตั้งแต่ปฏิสนธิวิญญานดังกล่าวนั่นเอง แต่ความเห็นนี้ก็อาจจะมีผู้แย้งได้เหมือนกันว่า ปฏิสนธิวิญญานนั้นหมายถึงวิญญานแรกในธาตุขันธ์ที่ถือกำเนิดเกิดมานี้ไม่ได้หมายถึงวิญญานมาเกิด แต่ว่าตามพระพุทธานุญาตได้กล่าวมาข้างต้นดูคล้าย ๆ กับหมายถึงวิญญานมาเกิด เพราะวิญญานเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดนามรูป จึงมาก่อนนามรูป เมื่อวิญญานมานามรูปจึงมาตามกันไป นั่นก็พึงเห็นว่าเป็นอธิบายวิญญานในขณะนั้น ในขณะที่วิญญานถือ

กำเนิดและเมื่ออธิบายวิญญาณในขณะที่ถือกำเนิดตั้งนั้น อธิบายชาติก็จึงอธิบายไปในค่านั้น คือความที่นามรูปพร้อมทั้ง วิญญาณก่อเกิดขึ้นมา มีความกลับได้ขันธุ์ ก็คือรูปขันธุ์ นาม-ขันธุ์หรือว่าขันธุ์ ๕ ได้อายตนะคือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และมนะ จึงเป็นลักษณะของการก่อเกิดขึ้นมาตั้งแต่ในครรภ์ ของมารดาจนถึงคลอดออกมาดังนี้ เป็นลักษณะของชาติที่ เรียกว่าการเกิด

แสดงความแก่ความตาย ก็อธิบายในลักษณะของความ แก่ความตายทั่วไป ความแก่ก็คือความทรุดโทรมของกาย ความตายก็คือความแตกทำลายของขันธุ์ทั้งหลายตั้งนี้ ก็พึง เข้าใจว่าเป็นการแสดงอย่างธรรมดาสัมมัญ เพราะว่าการทั้ง ๑๒ นี้ มีขึ้นได้ในทุกระยะดังกล่าวมาข้างต้นนั้น ในระยะที่ สัตว์บุคคลมาถือกำเนิดตั้งแต่ในครรภ์ของมารดาก็มีอาการ ทั้ง ๑๒ นี้เรื่อยมา จนถึงระยะเวลาที่แก่ที่ตายอย่างธรรมดาที่มี อาการทั้ง ๑๒ นี้ หรือว่ามีทุกระยะดังกล่าวนั้น

สายสัมพันธ์ห่วงที่ ๑,๒

จักได้แสดงอธิบายความเป็นเหตุ
ปัจจัยและผลของอาการทั้งหลายใน
ปฏิจจสมุปบาท ซึ่งเนื่องกันเป็นสาย อัน
จะพึงเห็นได้ในปัจจุบัน

อวิชชา เป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร
อย่างไร กล่าวโดยย่อ อวิชชาแปลว่า
ความไม่รู้ หมายถึงไม่รู้ในสัจจะ มีทุกข์
เป็นต้น กล่าวอีกอย่างหนึ่งก็คือ รู้ แต่
ว่าไม่รู้ไม่จริง รู้ไม่ถูก รู้ผิดจากสัจจะดัง
กล่าวนั้น

สังขาร กล่าวโดยย่อก็คือ ความปรุ้งแต่งทางกาย วาจา ใจ หมายถึงกรรมที่เป็นกรรมดีบ้างกรรมชั่วบ้าง กรรมเป็นกลาง ๆ บ้าง อวิชชาเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดความปรุ้งแต่งด้วยว่า เพราะไม่รู้สัจจะ หรือรู้ผิดจากสัจจะ จึงปรุ้งแต่งสิ่งที่ไม่รู้นั้น ตั้งต้นแต่คิดปรุ้งแต่งขึ้น เห็นปรุ้งแต่งขึ้นในทางผิดปรากฏเป็นมิจฉาทิฏฐิ ความเห็นผิด โมหะ ความหลง สืบไปจนถึงปรุ้งแต่งขึ้นเป็นต้นเหตุ ความดิ้นรนทะยานอยาก อุบาทน ความยึดถือ หรือว่ากล่าวตามสายอาสวะ ๓ อวิชชาดังกล่าว เป็นเหตุปัจจัยปรุ้งแต่งภพ คือความเป็น ตั้งต้นแต่เป็นเราสืบมาเป็นของเรา เป็นตัวตนของเรา ปรุ้งแต่งกาม คือความใคร่ ความปรารถนาความรัก ตั้งต้นแต่ความใคร่ความปรารถนาความรักเราหรือรักตน ตลอดจนถึงปรุ้งแต่งสิ่งที่น่ารักใคร่ปรารถนาพอใจทั้งหลาย และเมื่อเป็นดังนี้ก็ต้องปรุ้งแต่งสิ่งที่ขัดกัน อันเป็นที่ขัดใจหรือว่าขัดความรักความใคร่ความปรารถนาความพอใจ ให้เป็นสิ่งที่ไม่น่ารักใคร่ไม่น่าปรารถนาไม่น่าพอใจ เป็นคู่กัน เหล่านี้เป็นสังขาร คือเป็นความปรุ้งแต่งหรือเป็นเครื่องปรุ้งแต่งทางจิตใจ อันเกิดขึ้นเนื่องมาจากอวิชชาทั้งหมด และเมื่อได้มีการปรุ้งแต่งทางจิตใจอย่างนี้ก่อนแล้ว ก็มีการปรุ้งแต่งทางกาย มีการปรุ้งแต่งทางวาจา ติดตามมาอีกด้วย ความปรุ้งแต่งทั้งปวงนี้ ดังที่เรียกว่า กายสังขาร วจีสังขาร จิตตสังขาร จิตตสังขารหรือ กายกรรม วจีกกรรม มโนกรรม

อีกอย่างหนึ่ง เมื่อแสดงทาง มิจฉัตตะ หรือมิจฉภาวะ คือ ภาวะที่ผิด อวิชชาก็เป็นเหตุปัจจัยให้เกิดมิจฉาทิฏฐิ คือ ความเห็นผิด มิจฉาลังกัปปะ คือความตำริผิด . นี่เป็นความปรุ้งแต่งทางจิตใจ และเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดมิจฉาวาจา เจรจา ผิด มิจฉากัมมันตะ การงานผิด มิจฉาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตผิด มิจฉาวายามะ เพียรผิด มิจฉาสติระลึกผิด มิจฉาสมาธิ สมาธิหรือตั้งใจผิด ตลอดถึงมิจฉาญาณะ รู้ผิดมิจฉาวิมุตติ พ้นผิด มิจฉภาวะ คือภาวะที่ผิด เหล่านี้เกิดสืบมาจากอวิชชา ทั้งนั้น เพราะฉะนั้น อวิชชาจึงเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดสังขาร คือ ความปรุ้งแต่ง สิ่งที่ปรุ้งแต่ง หรือเครื่องปรุ้งแต่งขึ้น เหล่านี้ ในข้อนี้จึงพึงเห็นเป็นตัวอย่าง เช่นว่า เพราะอวิชชาคือความไม่รู้ ในสังขจะ หรือรู้ผิดในสังขจะ จึงเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดสังขาร ความปรุ้งแต่ง ดังเช่นปรุ้งแต่งภพ หรือภาวะ ความเป็น ตั้งต้นด้วยความเป็นเรา ความเป็นตน ดังกล่าวนั้น ก็คือ ปรุ้งแต่งอัตตา คือตัวตน ขึ้นในสิ่งที่ไม่ใช่อัตตาตัวตน เพราะ ตามสังขจะคือความจริงแล้วไม่ใช่อัตตาตัวตน แต่ว่าปรุ้งแต่งขึ้น เป็นอัตตาตัวตนเพราะอวิชชา อัตตาตัวตนนั้นจึงเป็นสิ่งที่อวิชชา ปรุ้งแต่งขึ้น หรือว่าปรุ้งแต่งมิจฉภาวะ มีมิจฉาทิฏฐิเป็นต้น ดังที่กล่าวมานั้น

มิจฉาทิฏฐิ ความเห็นผิด ก็คือเห็นทุกข์ว่าเป็นสุข เห็น เหตุเกิดทุกข์ว่าเป็นเหตุเกิดสุข เห็นความดับทุกข์ว่าเป็นความ

ดับสุข เห็นทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ว่า เป็นทางปฏิบัติให้
ถึงความดับสุข ดังนี้เป็นต้น คือ สัจจะเป็นอย่างหนึ่งแต่ว่าเห็น
เสียอีกอย่างหนึ่ง ก็เพราะอวิชชาจึงเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดความ
ปรุงแต่ง คือว่าสร้างความเห็นผิดขึ้นนั้น ฉะนั้น สังขารที่ว่า
ความปรุงแต่งนั้นก็ถือเป็นความสร้างขึ้น กระทำขึ้นนั่นเอง
อวิชชาเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดความสร้างขึ้น ก็คือสร้างมิจฉาภาวะ
ต่าง ๆ ดังกล่าวมานั้น เพราะฉะนั้น อวิชชาจึงเป็นปัจจัยให้เกิด
สังขาร คือให้เกิดความปรุงแต่งหรือให้เกิดความสร้างขึ้น
กระทำขึ้น

สังขาร เป็นปัจจัยให้เกิดวิญญานอย่างไร สังขารได้กล่าว
มาแล้ว ส่วนวิญญานได้แก่วิญญานธาตุ คือธาตุรู้ ดังแสดงใน
ธาตุวิมังคสูตร หรือปฏิสนธิวิญญานดังกล่าวมาแล้ว และ
หมายถึงวิญญาน ๖ คือความรู้สึที่เกิดขึ้นทางอายตนะ ๖
สังขารคือความปรุงแต่งหรือความสร้างขึ้นนั้น ก็ปรุงแต่งหรือ
สร้างวิญญานขึ้นก่อน เพราะว่าวิญญานนั้น โดยเป็นธาตุรู้หรือ
โดยเป็นปฏิสนธิวิญญานก็ตาม จะโดยเป็นวิญญาน ๖ ก็ตาม
ย่อมเป็นประธานในนามรูป หรือเป็นประธานอยู่ในสัตว์บุคคลนี้
ในธาตุวิมังคสูตรนั้น ได้แสดงธาตุ ๖ ว่า บุรุษบุคคลนี้มีธาตุ ๖
คือ ปฐวีธาตุ-ธาตุดิน อาโปธาตุ-ธาตุน้ำ เตโชธาตุ-ธาตุไฟ
วาโยธาตุ-ธาตุลม อากาศธาตุ-ธาตุอากาศ คือช่องว่างและ
วิญญานธาตุ-คือธาตุรู้ ธาตุ ๕ ข้างต้นเป็นธาตุที่ไม่มีความรู้

แต่ว่าธาตุที่ ๖ เป็นธาตุที่มีความรู้ รวมกันเข้าจึงเป็นบุรุษบุคคลนี้ ฉะนั้น วิญญาณจึงเป็นสิ่งสำคัญในบุรุษบุคคลนี้ ถ้าขาดวิญญาณเสียก็เป็นบุรุษบุคคลขึ้นมาไม่ได้ ร่างกายอันนี้ที่ประกอบขึ้นด้วยธาตุ ๕ ก็กลายเป็นเหมือนอย่างวัตถุ ถ้าขาดวิญญาณเสียแล้วก็คุมกันอยู่ไม่ได้ ต้องแตกสลาย และแม้หมายถึงวิญญาณ ๖ คือความรู้ทางอายตนะทั้ง ๖ วิญญาณก็เป็นสิ่งสำคัญ เป็นเบื้องต้นของความรู้ทางอายตนะทั้งหลาย อันหนึ่ง แม้ในลำดับของชั้นที่ ๕ ที่มีแสดงว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ก็แสดงวิญญาณถัดไปจากสังขาร อันแสดงว่า สังขารในชั้นที่ ๕ คือ ความคิดปรุงหรือความปรุง คิดนั้นก็ให้เกิดวิญญาณคือความรู้สืบต่อไปด้วย เพราะฉะนั้น วิญญาณจึงเป็นสิ่งที่เกิดสะกิดหน้านามธรรมและสืบต่อหลังนามธรรม อันเป็นวิถิจิตใจหรือกระบวนการจิตใจที่แสดงไว้ในพระพุทธรศาสนา ฉะนั้น สังขารคือความปรุงแต่งหรือการสร้างนั้น จึงปรุงแต่งหรือสร้างวิญญาณขึ้นก่อนในบุรุษบุคคลนี้ เพราะวิญญาณเป็นสิ่งสำคัญดังกล่าว ฉะนั้น สังขารจึงเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ

อีกอย่างหนึ่งเมื่อทำความเข้าใจอย่างง่าย ๆ ขึ้นอีก เมื่อปรุงแต่งไปก็ย่อมมีวิญญาณคือความรู้สึกไปด้วยกัน สืบต่อกันไป จึงจะสืบต่อไปถึงอาการอื่นได้ ถ้าปรุงแต่งหรือสร้างอะไรขึ้นมา แต่ว่าไม่มีวิญญาณ คือความรู้สึกในสิ่งนั้นบังเกิด

ขึ้นไปตามไปด้วยแล้ว ก็ไม่อาจจะเกิดอาการอย่างอื่นสืบต่อไปได้ และความปรุ้งแตงนั้นเองก็จะต้องหยุดจะต้องพักด้วย เหมือนอย่างว่าในขณะที่หลับ วิญญาณคือความรู้สึกทางอายตนะพัก ดังจะพึงเห็นได้ว่าตามองไม่เห็นอะไร หูไม่ได้ยินอะไร ดังนี้ เป็นต้นก็ปรุ้งแตงอะไรไม่ได้ ต่อเมื่อตื่นอยู่วิญญาณพร้อมที่จะเกิดคือพร้อมที่จะรู้สึก เห็นรูป ได้ยินเสียง เป็นต้น จึงปรุ้งแตงอะไรได้ และเมื่อปรุ้งแตงในเรื่องอันใดก็รู้สึกไปในเรื่องอันนั้นด้วย ฉะนั้น สังขารจึงเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ ดังนี้อย่างง่าย ๆ และถ้าไม่ปรุ้งแตงวิญญาณก็ไม่ต้องรู้อะไร ไม่ต้องรู้สึกอะไร แต่ว่าเพราะปรุ้งแตงเข้าวิญญาณจึงรู้สึกอะไร ๆ ขึ้น เหมือนอย่างว่าในขณะที่แม้ตื่นอยู่นี้กำลังนั่งสมาธิไม่ปรุ้งแตงออกไปข้างนอก วิญญาณก็ไม่รู้สึกในเรื่องอะไรข้างนอก แต่ว่าในขณะที่กำลังทำสมาธินั้น ปรุ้งแตงสมาธิสร้างสมาธิคือทำสมาธิ วิญญาณก็รู้สึกอยู่ในอารมณ์ของสมาธินั้น สังขารจึงเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณดังนี้ และตามอธิบายนี้ก็พึงเห็นในทางกลับกันว่า แม้วิญญาณเองก็เป็นปัจจัยให้เกิดสังขารคือความปรุ้งแตงด้วย ในบาลีพระสูตรก็แสดงอธิบายไว้ดังนี้ด้วยเหมือนกัน.

สายสัมพันธ์ห่วงที่ ๓,๔,๕,๖,๗

เพราะวิญญานเป็นปัจจัยเกิด
นามรูป อย่างไร วิญญานได้กล่าว
อธิบายแล้ว นามรูป “นาม” ก็ได้แก่
เวทนา สัญญา เจตนา ผัสสะ มนสิการ
รูปก็ได้แก่มหาภูตรูปและอุปาทายรูป
ดังที่ได้กล่าวแล้วเหมือนกัน แต่ฟัง
อธิบายเพิ่มเติมว่า นามรูปซึ่งย่อลงมา
จากชั้นที่ ๕ นั้น นามก็ได้แก่ เวทนา
สัญญา สังขาร วิญญาน รูปก็ได้แก่รูป
คือมหาภูตรูปกับอุปาทายรูปนั้นแหละ

ข้อที่แตกต่างกันอยู่ก็คือนามในที่ทั่วไปอธิบายว่า นามชั้นทั้ง ๔ ดังกล่าวนั้น แต่ว่าในอธิบายที่ท่านให้ไว้ในปฏิจจสมุทฺปาทนี นามได้แก่ เวทนา สัญญา เจตนา ผัสสะ มนสิการ จึงตรงกัน สองต่างกันสาม ที่ตรงกันก็คือ เวทนา สัญญา ที่ต่างกันก็คือ เจตนา ผัสสะ มนสิการ เพราะในนามชั้นทั้ง ๔ นั้น อีก ๒ ก็คือ สังขาร วิญญาน ฉะนั้น ก็พึงทราบว่ แม้ชื่อจะต่างกัน ก็ตาม แต่อรรถคือความหมายก็คงเป็นอันเดียวกัน เพราะว่า คำว่านามนั้น เป็นคำที่กล่าวครอบคลุมถึงนามชั้นทั้งหมดที่เป็น อากาโรจจิตใจคือที่เป็นอาการที่คิดน้อมต่อรับรู้อารมณ์ทั้งหลาย ในนามชั้นทั้ง ๔ นั้น ยกขึ้นแสดงสำหรับแสดงชั้น ๕ ทั่วไป

ฉะนั้น เมื่อย่อชั้น ๕ เข้าหานามรูป รูปจึงคงเป็นรูป ส่วนอีก ๔ ก็ย่อเข้าเป็นนาม พึงเข้าใจว่า นามชั้น ๔ ตาม ชั้น ๕ นั้น ก็ยกขึ้นแสดงสำหรับชั้น ๕ ฉะนั้น ในที่อื่นจึง อาจแสดงนามชั้นซึ่งเอานามธรรมอย่างอื่นก็ได้ตามความเหมาะสม เหมือนอย่างไตรสิกขาเป็นที่ย่อปฏิบัติธรรมเข้ามาทั้งสิ้น เมื่อ เอามรรค ๘ ย่อเข้าหาไตรสิกขา ก็ได้ชื่อธรรมอย่างหนึ่ง เมื่อ เอาธรรมอย่างอื่นย่อเข้าไตรสิกขา ก็ได้ชื่อธรรมแต่ละอย่างตาม บทธรรมที่ได้นำเข้ามาย่อนั้น แต่ว่าโดยอรรถคือเนื้อความก็เป็น อันเดียวกัน แต่ก็ยังมีปัญหาว่า วิญญานเกิดในอันดับไหนใน หมุ่นามธรรมเหล่านี้ ผู้ศึกษาธรรมเมื่อศึกษาชั้น ๕ ก็ย่อม พบว่าเรียงวิญญานไว้ภายหลัง ว่า เวทนา สัญญา สังขาร

วิญญาณ แต่ว่าในการแสดงการเกิดของวิญญาณทางอายตนะ คือวิญญาณ ๖ กลับแสดงว่าวิญญาณเกิดก่อน คืออาศัยตา และรูปเกิดจักขุวิญญาณ แล้วก็เกิดจักขุสัมผัส เกิดเวทนา แล้วก็เกิดสัญญา แล้วก็เกิดสัญญาเจตนาเป็นต้นไปตามลำดับที่เกิดทางอายตนะนี้ วิญญาณจึงเกิดก่อน ถัดจากวิญญาณจึงเกิดสัมผัส ซึ่งเว้นไว้มิได้แสดงในชั้นที่ ๕ แล้วก็เวทนา สัญญา แล้วก็สัญญาเจตนา เป็นต้น สำหรับสัญญาเจตนาเป็นต้นนี้ ท่านอธิบายว่าได้แก่สังขารในชั้นที่ ๕ นั้นแหละ แต่ว่าใช้ชื่อต่างออกไป ตามลำดับที่เกิดขึ้นจึงถือว่าวิญญาณเกิดก่อน นำหน้านามธรรมหรือนามชั้นทั้งหมด ข้อนี้ก็สมกับที่ลำดับแสดงในปฏิจจสมุพบาทที่แสดงว่า เพราะวิญญาณเป็นปัจจัยเกิดนามรูป จะต้องมิใช่วิญญาณเป็นปัจจัยขึ้นก่อน นามข้ออื่นจึงบังเกิดขึ้น ฉะนั้น ในอธิบายนามรูปในปฏิจจสมุพบาทจึงตัดวิญญาณยกเอาเวทนา สัญญาและที่ต่อด้วยเจตนาผัสสะกับมนสิการ สำหรับผัสสะนั้นก็อยู่อันดับถัดจากวิญญาณดังกล่าวมาข้างต้น สำหรับเจตนา กับมนสิการนั้นก็พึงสงเคราะห์เข้าไปในสังขารได้ เพราะว่าคำว่าสังขารนี้สงเคราะห์เอานามธรรมทั้งปวงเข้าได้ ท่านจึงได้จัดย่อลงเป็น กุศลบ้างอกุศลบ้างดังกล่าวมาในครั้งก่อนนั้นแล้ว

จึงถึงปัญหาว่า ทำไมในชั้นที่ ๕ จึงเรียงวิญญาณไว้ ถัดจากสังขารไม่เรียงวิญญาณไว้ถัดจากรูปตามลำดับที่เกิดว่ารูป วิญญาณ เวทนา สัญญา สังขาร ดังนี้ ก็ตอบได้ว่า

เพราะในขั้นที่ ๕ นั้นมุ่งสำหรับเป็นข้อที่ยกขึ้นพิจารณาทางวิปัสสนากัมมัฏฐาน คือเป็นภูมิของวิปัสสนาอันเรียกว่าวิปัสสนาภูมิ หมายถึงเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา ฉะนั้น จึงจำที่จะต้องยกเอาข้อที่พิจารณาเห็นได้ง่ายเข้าไปหายาก หรือว่าจากหายากเข้าไปหาละเอียด จึงได้เรียงรูปไว้เป็นอันดับหนึ่ง เพราะว่ารูปร่างนั้นเป็นของหายากยกขึ้นพิจารณาให้เห็นได้ง่าย มาถึงนามธรรมซึ่งเนื่องเข้ามาถึงจิตใจ เวทนาก็เป็นของหายากเป็นของคาบเกี่ยวกันอยู่ระหว่างกายและจิต จึงได้ยกเอาเวทนาขึ้นเป็นอันดับสอง แล้วถัดมาก็เป็นสัญญา เป็นสังขาร ซึ่งเรียงตามลำดับได้ เพราะว่า เป็นของที่หายากและสัมพันธ์กันกับเวทนา เมื่อพิจารณาเห็นเวทนา สัญญา สังขาร ชัดขึ้น จึงมาถึงวิญญาณซึ่งเป็นของละเอียด เป็นอาการแรกของนามธรรมซึ่งอาศัยอายตนะภายในและภายนอกประจวบกัน ฉะนั้น ในขั้นที่ ๕ จึงได้เรียงวิญญาณไว้ท้าย

อีกอย่างหนึ่ง ได้มีบางพระสูตรได้แสดงวิญญาณไว้เป็นสองสืบต่อทั้งข้างหน้าทั้งข้างหลังคืออาศัยอายตนะบังเกิดวิญญาณแล้วก็เวทนา สัญญา สังขาร แล้วก็เกิดวิญญาณถัดจากสังขารอีก โดยนัยนี้ก็พึงเห็นอธิบายว่า เมื่อถึงสังขารก็เกิดวิญญาณถัดจากสังขารอีกด้วย คือเมื่อเกิดความปรุ้งขึ้นหรือเกิดความคิดปรุ้งอันเป็นกองสังขารในขั้นที่ ๕ เมื่อคิดปรุ้งไปหรือว่าปรุ้งคิดไปก็รู้ไปด้วย ความที่รู้ไปด้วยนั้นก็คือวิญญาณ

แล้วก็เกิดผัสสะเวทนาเป็นต้นสืบเนื่องกันไปอีกเป็นทำนองเป็นวงกลม ในเมื่อกระแสความคิดไม่หยุด ดังเช่นในเมื่อบุคคลคิดถึงอะไรติดต่อกันไปนาน ๆ กระแสความคิดไม่หยุดนามธรรมเหล่านี้ก็บังเกิดสัมพันธ์กันไปเป็นวงกลม ดังจะพึงเห็นได้ว่า ในความคิดทั้งปวงนั้นก็ต้องอาศัยอายตนะ ในขณะที่นั่งคิดปรุงหรือปรุงคิดเรื่องต่าง ๆ ก็อาจไม่ใช่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ที่เป็นประสาททั้ง ๕ แต่ใช้มโนอายตนะ กับธรรมายตนะ คือคู่ที่ ๖ แล้วก็เกิดวิญญาณ ผัสสะ เวทนา สัญญา สังขาร แล้วก็เกิดวิญญาณขึ้นอีก แล้วก็วนไปเป็นผัสสะเวทนา เป็นต้นเป็นวงกลมไปดังนี้ พึงจะอธิบายดังนี้ด้วย แต่ว่าในเมื่อความคิดที่ขาดกระแสลง ก็พึงเห็นอธิบายตามอภิธรรมที่อธิบายว่าเมื่อวิถิจิตดำเนินไปถึงตทาลัมพณจิต จุตติจิต ก็สรูปเข้าไปในสังขารนี้แหละ ก็ตกภวังค์ในอารมณหนึ่ง ๆ ครั้นรับอารมณอื่น จิตก็ขึ้นจากภวังค์มาสู่วิถิจิตใหม่ แล้วก็ตกภวังค์ไปอีกในอารมณนั้น เป็นอันว่าตามอธิบายในอภิธรรมนี้ทุกอารมณที่จิตรับ จิตต้องขึ้นจากภวังค์เป็นปฏิสนธิจิตและก็มาถึงจุตติจิต แล้วก็ตกภวังค์ในทุกรามณ นี่เป็นอธิบายในอภิธรรม ฉะนั้นจึงจำที่จะต้องแบ่งเขตกันดังกล่าว เพื่อไม่ให้สับสน ว่าเมื่อยังไม่สิ้นกระแสความคิด ความคิดยังสืบเนื่องเป็นกระแสไปเป็นสังขารแล้วก็เกิดวิญญาณขึ้นใหม่แล้วก็เป็นผัสสะ เป็นเวทนา เป็นต้น เป็นวงกลม แต่ว่าเมื่อสุดกระแสลงก็สิ้นสุดกันคราว

หนึ่ง ๆ เหมือนดังอธิบายในอภิธรรมนั้น เมื่อนามธรรมบังเกิดขึ้นเป็นวงกลมวิญญานจึงอยู่หน้าก็ได้ อยู่หลังก็ได้ เกิดขึ้นที่แรก อยู่ข้างหน้า แต่ก็เกิดขึ้นต่อจากสังขาร ดังจะเห็นได้ง่าย ๆ ว่า คิดไปก็รู้ไปด้วย ความคิดนั้นเป็นสังขาร ความรู้ไปด้วยนั้นเป็นวิญญาน

และก็พึงทราบว่ แม้ผัสสะมีอยู่ แต่ในขั้น ๕ นั้นก็ไม่แสดงผัสสะ คือตัดผัสสะออกเสีย แต่ก็พึงทราบว่ ในกระแสของจิตที่บังเกิดขึ้นนั้นย่อมมีผัสสะอยู่ด้วย และผัสสะนี้ก็เป็นการของจิตข้อสำคัญข้อหนึ่ง ดังที่ยกแสดงในปฏิจสุมุบาท เพราะฉะนั้น นามรูปในปฏิจสุมุบาท จะแสดงชี้เอาอย่างที่ท่านได้แสดงอธิบายไว้ ไม่กล่าวถึงวิญญานก็ได้ จะแสดงตามนัยขั้น ๕ ก็ได้ คือมีวิญญานด้วยต่อท้ายสังขาร แต่ว่าจะต้องอธิบาย เพราะฉะนั้น เพื่อตัดกังวลอันจะต้องอธิบายให้เข้าใจ ท่านจึงไม่ยกเอาวิญญานขึ้นมาว่าไว้อีก ซึ่งก็พึงทำได้ เพราะนามนั้นครอบคลุมถึงนามธรรมทั้งหมด ดังกล่าวมาข้างต้นนั้น และเมื่อมีนามขึ้นก็ย่อมมีรูป อันหมายถึงรูปที่เป็นอนุภาทินนะคือรูปที่มีใจครอง ไม่ได้เป็นรูปที่เป็นอนุภาทินนะคือเป็นศพหรือเป็นวัตถุ เมื่อมีนามจึงมีรูปที่เป็นอนุภาทินนะนั้น และวิญญานย่อมเป็นปัจจัยให้รูปเป็นอนุภาทินนะดังกล่าวโดยตรง ดังพระพุทธานุชาตที่แสดงไว้แปลความว่า “กายนี้ไม่นานหนอ จักนอนทับแผ่นดิน ปราศจากวิญญาน อันเขาทิ้งเสียแล้ว เหมือนอย่าง

ท่อนไม้ ไม่มีประโยชน์” ฉะนั้น รูปร่างที่ปราศจากวิญญานแล้ว จึงกลายเป็นอนุภาทินนะคือเป็นศพ แต่เมื่อมีวิญญานอยู่ย่อมเป็นอนุภาทินนะ คือเป็นรูปร่างที่มีชีวิตขึ้น วิญญานจึงเป็นปัจจุบันให้เกิดนามรูปดังนี้

เพราะนามรูปเป็นปัจจัยเกิดสฬายตนะ คืออายตนะ ๖ และอายตนะ ๖ นั้นก็ได้แก่ จักขุ ตา โสตะ หู ฆานะ จมูก ชิวหา ลิ้น กายะ ก็คือกาย มนะก็แปลว่าใจเหมือนกัน แต่ว่า มนะในที่นี้หมายถึงใจที่เป็นอายตนะ คือเป็นที่ต่อวิสัยคือ อารมณ์ทั้งปวง เป็นอายตนะเช่นเดียวกับจักขุ โสตะ เป็นต้น ซึ่งเป็นที่ต่อวิสัยคืออารมณ์ของตน จักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กายะ นี้หมายถึงที่เป็นประสาทไม่ได้หมายถึงรูปหู รูปตา เป็นต้น ในที่นี้เรียกว่าอายตนะที่แปลว่าที่ต่อ เพราะนามรูปมีขึ้น อายตนะทั้ง ๖ นี้จึงมีขึ้น หมายถึงว่าพร้อมที่จะต่อ พร้อมที่จะปฏิบัติหน้าที่ในการต่อวิสัย คือสิ่งที่เป็นอารมณ์ของตนเช่นว่า จักขุก็พร้อมที่จะปฏิบัติหน้าที่ต่อรูป ตลอดจนถึงมนะก็พร้อมที่จะปฏิบัติหน้าที่ คือต่อกับวิสัยคืออารมณ์ทั้งหลาย ท่านอธิบายว่า วิสัยของมะนั้นต่อกับอารมณ์ได้ทุกอย่าง แต่ว่าวิสัยของจักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กายะ ทั้ง ๕ นี้ต่อได้เฉพาะวิสัยของตน เช่นว่าจักขุก็ต่อได้เฉพาะรูป โสตะก็ต่อได้เฉพาะเสียง แต่ว่า มะนั้นต่อได้ทั้ง ๖ อย่าง ส่วนวิสัยที่เป็นเฉพาะของตนของ มะนั้นก็คือธรรมะ คือเรื่องราวมีเรื่องของรูปเสียง เป็นต้น

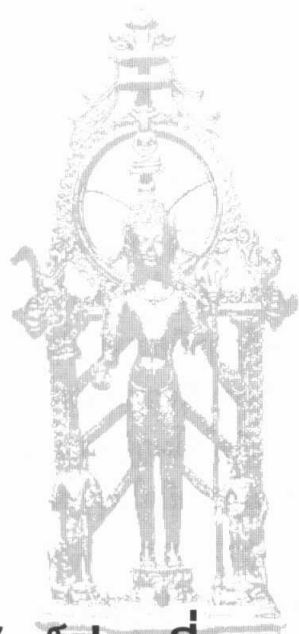
แต่ว่าทั้ง ๖ นี้จะพร้อมที่จะปฏิบัติหน้าที่ในการต่อได้ ก็จะต้องมีนามรูปนี้เป็นปัจจัยคือนามรูป รูปต้องเกิดขึ้นก่อนอันหมายถึงว่านามธรรมที่เป็นอาการของจิตใจและรูปอันเป็นอุปาทินนะเมื่อนามรูปมีขึ้น เพราะนามรูปเป็นปัจจัยจึงเกิดอายตนะ ๖ ขึ้นดังนี้

เพราะสฬายตนะ คืออายตนะ ๖ เป็นปัจจัยเกิดผัสสะในข้อนี้ก็เห็นได้ชัด เพราะเมื่ออายตนะทั้ง ๖ ปฏิบัติหน้าที่ต่อวิสัยคืออารมณ์ของตน เป็นต้นว่า จักขุก็ต่อรูป จึงเกิดผัสสะขึ้น ตามลำดับกระแสจิตนั้น เมื่ออายตนะต่อกันเกิดวิญญาณขึ้นก่อนแล้วเกิดผัสสะ ดังที่มีแสดงไว้ว่า อาศัยตาและรูปเป็นต้นเกิดจักขุวิญญาณ อาศัยความประชุมกันของสิ่งทั้ง ๓ คือ จักขุ รูป จักขุวิญญาณ เกิดผัสสะดังที่เรียกว่าจักขุสัมผัสเป็นต้น แต่ว่าในที่นี้ ได้ตัดเอาวิญญาณออกเสีย ยกเอาผัสสะขึ้นมากกว่าในลำดับ เพราะต้องการแสดงปฏิจจสมุปบาททางอริยสัจ เมื่อเข้าใจดังนี้แล้วก็ย่อมจะเห็นทางสัมพันธ์กันได้ชัดขึ้น เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัยเกิดผัสสะขึ้นดังนี้

เพราะผัสสะเป็นปัจจัยเกิดเวทนา ข้อนี้ก็เป็นที่ไปตามลำดับสามัญ

เพราะเวทนาเป็นปัจจัยเกิดตัณหา ข้อนี้แสดงถึงสายสัมพันธ์ระหว่างวิถีจิตที่ดำเนินไป คือว่า สายวิถีจิตกับสายกิเลสและเป็นสายสัมพันธ์ที่แสดงให้เห็นที่ทั้งปวงตรงกัน ก็เพราะ

เวทนาเป็นปัจจัย เกิดตัณหาเวทนานั้นเป็นสุขเวทนามี ทุกข-
 เวทนามี อทุกขมสุขเวทนามี เป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา เป็น
 กามตัณหาบ้าง ภวตัณหาบ้าง วิภวตัณหาบ้าง กล่าวอีกอย่าง
 หนึ่ง เป็นปัจจัยให้เกิดรูปตัณหาบ้าง สัททตัณหาบ้าง คันธตัณหา
 บ้าง รสตัณหาบ้าง โภฏฐัพพตัณหาบ้าง ธรรมตัณหาบ้าง คือ
 ตัณหาในรูป เสียง กลิ่น รส โภฏฐัพพะ และธรรมคือเรื่องราว
 ทั้งหลาย ถ้าเป็นสุขก็ให้เกิดกามตัณหาบ้าง ภวตัณหาบ้าง ถ้า
 เป็นทุกข์ก็ให้เกิดวิภวตัณหา อีกอย่างหนึ่ง เมื่อแสดงว่าเป็น
 ปัจจัยให้เกิดกิเลสคือ ราคะ โทสะ โมหะ สุขเวทนามีเป็น
 ปัจจัยให้เกิดราคะ คือความติดความยินดี ทุกขเวทนามีเป็น
 ปัจจัยให้เกิดโทสะ ความโกรธแค้นขัดเคือง อทุกขมสุขเวทนามี
 เป็นปัจจัยให้เกิดโมหะ คือความหลง เพราะไม่รู้ แต่ไว้ในสาย
 ปฏิจจสมุปบาทนี้ยกเอาตัณหาขึ้นว่า เมื่อเวทนาเป็นปัจจัยให้เกิด
 ตัณหา ก็พึงเป็นความอธิบายดังกล่าว เวทนาจึงเป็นปัจจัยให้
 เกิดตัณหาดังนี้.

สายสัมพันธ์ห่วงที่ ๘,๙

เพราะตัณหาเป็นปัจจัยเกิดอุปาทาน
อย่างไร ตัณหาคือความทะยานอยาก
ความดิ้นรนของใจ จำแนกออกเป็น
ตัณหา ๓ หรือตัณหา ๖ ดังกล่าวแล้ว
อุปาทาน คือความยึดถือ ท่านแสดง
อธิบายอุปาทาน ๔ ดังที่กล่าวแล้ว
เหมือนกัน กล่าวสั้นเมื่อมีตัณหาคือ
ความอยากในสิ่งใด ก็ย่อมเกิดความยึด
ในสิ่งนั้น ฉะนั้น เมื่อแสดงอธิบายตัณหา
๖ มีรูปตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยาก

ในรูป เป็นต้น ก็ย่อมเป็นเหตุให้เกิดอุปาทาน คือความยึดถือ
 ในรูป เป็นต้น คือเมื่อมีความอยากในรูปก็ย่อมมีความยึดในรูป
 มีความอยากในเสียงก็ย่อมมีความยึดในเสียงมีความอยากใน
 กลิ่นก็ย่อมมีความยึดในกลิ่น มีความอยากในรสก็ย่อมมีความ
 ยึดในรส มีความอยากในโณภูฏัพพะ สิ่งที่กายถูกต้อง ก็ย่อมมี
 ความยึดในโณภูฏัพพะนั้น มีความอยากในธรรมคือเรื่องราว ก็
 ย่อมมีความยึดในธรรมคือเรื่องราว

รวมความว่า อยากในสิ่งใดก็ย่อมยึดในสิ่งนั้น หรือว่า
 เมื่อแสดงอธิบายในตัณหา ๓ กามตัณหา ความอยากในกาม ก็
 ย่อมมีความยึดในกาม อยากในภพ ก็ย่อมมีความยึดในภพ
 อยากในวิภพ คือความไม่เป็นนั่นเป็นนี่ ก็ย่อมมีความยึดอยู่ใน
 วิภพนั้น และเมื่อพิจารณาตามที่ท่านแสดงอธิบายอุปาทาน ๔
 มี กามุปาทาน ยึดถือในกาม เป็นต้น ก็จะมีเห็นความสัมพันธ์
 ดังนี้ เมื่อมีความอยากในรูป เสียง กลิ่น รส โณภูฏัพพะ และ
 ธรรมคือเรื่องราว ก็ย่อมมีความยึดอยู่ในรูป เสียง กลิ่น รส
 โณภูฏัพพะ และธรรมคือเรื่องราวนั้น โดยเป็นกาม คือ เป็นสิ่ง
 ที่รักใคร่ปรารถนาพอใจ ดังนี้จึงเรียกว่า กามุปาทาน ความ
 ยึดถือในกาม ทั้งนี้ก็เพราะว่ามีทิวฐิติคือความเห็นในรูป เสียง
 เป็นต้นนั้นว่าเป็นกาม คือเป็นสิ่งที่รักใคร่ปรารถนาพอใจ จึง
 ชื่อว่ายึดถือทิวฐิติคือความเห็นอีกด้วย ดังนี้จึงเรียกว่า ทิวฐิ-
 ปาทาน ความยึดถือในทิวฐิติคือความเห็น และเมื่อเป็นดังนี้

จะปฏิบัติในศีล คือจะงดเว้นอะไรก็ดีจะปฏิบัติในวัตร คือข้อ
ประพฤติกปฏิบัติอันใดก็ดี ก็เพื่อกาม มีกามเป็นที่ตั้ง จึงเป็น
อันยึดถืออยู่ในศีลคือข้อที่เว้น ในวัตรคือข้อที่ประพฤติกปฏิบัติ
นั้น ๆ ด้วย ดังนี้ จึงชื่อว่า สิ้นพทุปาทาน ยึดมั่นอยู่ในศีล
ในวัตร และกีย่อมมีวาทะคือการกล่าวด้วยอำนาจแห่งทิวัญญ คือ
ความเห็นว่าเป็นเรา เป็นของเรา เป็นตัวตนของเรา ในรูปเสียง
เป็นต้นนั้น ๆ ด้วย จึงเป็นอันยึดถืออยู่ในวาทะว่าตน เรียกว่า
อัตตวาทุปาทาน ความยึดถือในวาทะว่าตน ตัณหา จึงเป็น
ปัจจัยให้เกิดอุปาทาน ดังนี้

เพราะอุปาทานเป็นปัจจัยเกิดภพ อย่างไร อุปาทานคืออะไร
ได้กล่าวแล้ว ส่วนภพหรือภาวะก็ได้กล่าวแล้วว่า หมายถึงกาม
ภพ รูปภพ อรูปภพ อีกอย่างหนึ่งได้แก่กรรมภพ อุปัตติภพ
คำว่าภพนั้นในภาษาไทยก็นำมาใช้ว่า กามภพเป็นต้น และก็
เป็นที่เข้าใจกันว่า หมายถึงโลกหรือพิภพ หรือที่ที่ไปเกิดโดย
เป็นโลกหรือเป็นสถานที่ใดสถานที่หนึ่ง แต่ว่าคำว่าโลกหรือ
พิภพเป็นอีกคำหนึ่ง ส่วนคำว่าภพในที่นี้ หมายถึงตรง ๆ ตาม
ศัพท์ว่า ความเป็นความเป็นหรือว่ามีที่ที่เป็นอันตั้งอยู่ในจิตใจ
เป็นความเป็นความเป็น หรือว่ามีที่ที่เป็นของจิตใจส่วนหนึ่ง
เป็นความเป็นความเป็นหรือว่ามีที่ที่เป็นของกายอีกส่วนหนึ่ง ภพ
ของจิตใจนั้นยังเกิดขึ้นตั้งอยู่ในจิตใจเอง แต่ว่าภพของกายนั้น
เกิดขึ้นตั้งอยู่ที่กายในภายนอก

คราวนี้เมื่อแสดงอธิบายภพ ว่าได้แก่กรรมภพ ภพคือกรรมและอุปบัติภพ ภพคืออุปบัติ และที่แสดงอธิบายว่า ได้แก่กามภพ รูปภพ และอรูปรภพนั้น ฟังเข้าใจได้ดังนี้ กรรมที่บุคคลกระทำชื่อว่าเป็นภพอย่างหนึ่ง คือเป็นความมีความเป็นของจิตใจอย่างหนึ่ง ดังเช่นเมื่อเป็นกรรมดีก็เป็นกรรมภพฝ่ายดีในจิตใจ คือ ปรากฏเป็นความดีความมีดีของจิตใจ เมื่อทำชั่วคือเป็นกรรมชั่ว ก็ปรากฏเป็นความชั่วความมีชั่วของจิตใจ กรรมดีและกรรมช่วนั้นเมื่อเป็นชั้นกามาวจร คือหยั่งลงในกาม หรือเที่ยวไปในกาม ก็เป็นกามภพ ส่วนความดีหรือว่ากรรมดีอันเป็นขั้นรูปฌาน คือสมาธิที่แน่นแนบ มีรูปเป็นอารมณ์อันเรียกว่า รูปฌาน ก็เป็นรูปภพ เมื่อเป็นกรรมดีที่เป็นอรูปรฌาน คือฌานที่มีอรูปรเป็นอารมณ์ ก็เป็นอรูปรภพ นี่เป็นกามภพ รูปภพ อรูปภพ ฝ่ายกรรม คือฝ่ายกรรมภพของจิตใจ เพราะว่ากรรมที่เป็นกามาวจรอันมีทั้งความชั่วทั้งความดี ที่เป็นรูปาวจร อันเป็นความดีที่เป็นขั้นรูปฌาน ที่เป็นอรูปราวจร คือเป็นความดีที่เป็นขั้นอรูปรฌาน เป็นกรรมภพที่ตั้งอยู่ในจิตใจเกิดขึ้นในจิตใจทั้งหมด และก็พึงทราบว่าเป็นภพที่ประกอบด้วยตัณหา อุปาทาน ดังกล่าวมานั้น ดังนี้เป็นกรรมภพ

ส่วนอุปบัติภพ ภพคือความเข้าไปถึงนั้น หมายถึงภพคือความมีความเป็นหรือที่มีที่เป็น อันเป็นวิบากคือเป็นผลของภพที่เป็นกรรมภพ กรรมภพที่เป็นฝ่ายกามภพ ก็เป็นเหตุให้เข้าถึง

กามภพที่เป็นส่วนผล คือเกิดเป็นหรือว่าเกิดมีภาวะที่เป็นกาม
 อย่างไม่อย่างหนึ่งขึ้น กรรมภพที่เป็นรูปภพ ก็เป็นเหตุให้เข้าถึง
 รูปภพที่เป็นผลหรือเป็นวิบาก คือเข้าถึงภาวะอย่างไม่อย่างหนึ่ง
 ที่เป็นรูปภพขึ้น กรรมภพที่เป็นอรูปรภพ ก็เป็นเหตุให้เข้าถึง
 อรูปรภพ ที่เป็นวิบากหรือเป็นผล คือเข้าถึงภาวะอย่างไม่
 อย่างไม่อย่างหนึ่งที่เป็นอรูปรภพขึ้น เป็นอุปบัติภพทางจิตใจก่อน แล้วก็
 เป็นอุปบัติภพทางกาย ดังจะพึงเห็นได้ ดังที่ท่านแสดงไว้ ภพที่
 เป็นภายนอกคือเป็นความมีความเป็นหรือที่มีที่เป็นของกาย
 ภาวะเป็นมนุษย์เป็นสัตว์เดรัจฉาน และภาวะเป็นสัตว์นรกเป็น
 เปรตเป็นอสุรกาย และภาวะที่เป็นเทพ อันเป็นกามาวจรชั้นใด
 ชั้นหนึ่ง อันสรุปว่า ภาวะที่เป็นสัตว์นรกเป็นสัตว์เดรัจฉานเป็น
 เปรตอสุรกายเหล่านี้เป็นกามภพฝ่ายหุคติ ภาวะที่เป็นมนุษย์
 เป็นเทพที่เป็นชั้นกามาวจรทั้งหลาย เป็นภพที่เป็นฝ่ายสุคติก็
 นับว่าเป็นกามภพด้วยกัน ภาวะที่เป็นรูปภพชั้นต่าง ๆ ก็เป็น
 รูปภพ ภาวะที่เป็นอรูปรภพต่าง ๆ ก็เป็นอรูปรภพ ภพเหล่านี้
 คืออุปบัติภพ ย่อมมีขึ้นเพราะกรรมภพ คือเมื่อกรรมภพอัน
 หมายถึงกรรมเป็นฝ่ายกามาวจร ถ้าเป็นบาปอกุศล ก็นำไปให้
 อุปบัติในหุคติ ถ้าเป็นบุญเป็นกุศลก็นำไปให้อุปบัติในสุคติ
 รูปภพที่เป็นอุปบัติภพก็เกิดจากกรรมภพที่เป็นฝ่ายรูปาวจร
 อรูปรภพที่เป็นอุปบัติภพก็เกิดจากกรรมภพที่เป็นฝ่ายอรูปราวจร
 คือกรรมภพที่เป็นฝ่ายอรูปรภพนั่นเอง รวมความว่า กรรมอย่าง

ใดก็ให้อุปบัตินั้น คราวนี้มาพิจารณาเข้ามาดูในปัจจุบัน ก็พึงเข้าใจว่าภพทุกชั้นทั้งฝ่ายกรรมทั้งฝ่ายอุปบัตีย่อมมีอยู่ในปัจจุบันนี้เอง ในจิตใจด้วยกัน

กล่าวคือ เมื่อเป็นกรรมอันใดก็ย่อมเป็นอุปบัติ คือเข้าถึงอันนั้น เป็นกรรมขึ้นเมื่อใดก็เป็นอุปบัติคือเข้าถึงผลเมื่อนั้น เมื่อทำกรรมดีคือเป็นกรรมดีขึ้นก็เป็นคนดีขึ้นทันที เมื่อทำกรรมชั่วก็เป็นคนชั่วขึ้นทันที กรรมดีหรือกรรมชื่อนี้คือกรรมภพ ความเป็นคนดีหรือความเป็นคนชื่อนี้เป็นอุปบัติภพ กรรมภพ และอุปบัติภพมีขึ้นทันทีในปัจจุบัน

และก็อาจแบ่งได้เป็น กามภพ รูปภพ อรูปภพ ได้ กล่าวคือ เมื่อเป็นกรรมชั่วก็เป็นสัตว์นรก เป็นสัตว์เดียดฉาน เป็นเปรตเป็นอสูรกายทางจิตใจในปัจจุบันทันที เมื่อเป็นกรรมดีก็เป็นมนุษย์เป็นเทพทางจิตใจขึ้นทันที เมื่อเป็นกรรมที่เป็นรูปฌานก็เป็นรูปภพขึ้นทันทีเมื่อเป็นกรรมที่เป็นอรูปฌานก็เป็นอรูปภพขึ้นทันทีทางจิตใจ เพราะฉะนั้น ภพจึงมีในปัจจุบันได้ดังนี้ เพราะอุปาทานเป็นปัจจัยเกิดภพดังนี้

อีกอย่างหนึ่ง ท่านแสดงอธิบายว่า ภพ คือความมีความเป็นนี้ ตั้งต้นแต่ความมีเราความเป็นเรา ภพนี้จึงเป็นกำเนิดของอัตตาหรืออาตมัน ตัวตน เพราะอุปาทานคือความยึดถือเป็นปัจจัย จึงมีความเป็นเรา คือว่ามีอัตตามีอาตมันตัวตนขึ้นอันสืบไปถึงมีของเรา ดังมีอาการที่แสดงไว้ว่า “**เอตัม มม**” นี้ของ

เรา “เอโสหมสมิ” เราเป็นนี้ “เอโส เม อตฺตา” นี้เป็นอตฺตา
ตัวตนของเรา ดังนี้

ความเป็นเราดังกล่าวนี้ เกิดขึ้นเพราะอุปาทานคือความ
ยึดถือ เมื่อมีความยึดถืออยู่ในสิ่งใดก็ย่อมมีความเป็นเรา มี
ความเป็นของเราขึ้นอยู่ในสิ่งนั้น เมื่อมีความยึดถืออยู่ในชั้น ๕
ก็ย่อมมีความเป็นเรา มีความเป็นของเราอยู่ในชั้น ๕ นั้น
ดังนี้เป็นต้น อุปาทานจึงเป็นเหตุให้เกิดภพขึ้นดังนี้.

สายสัมพันธ์ที่ ๑๐,๑๑ กับปฏิจจสมุปบาท คืออริยสัจพิสดาร

เพราะภาพเป็นปัจจัยเกิดชาติ
อย่างไร ภาพกับชาติดูเหมือนกัน
จนถึงยากที่จะแยกออกจากกันได้ แต่
อันที่จริงมีลักษณะคนละอย่าง ส่วน
ความสัมพันธ์อันใกล้ชิดกันนั้นย่อมมีอยู่
ถ้าไม่พิจารณาให้ถ่องแท้ก็จะจับปนกันไป
มีใช่แต่จำเพาะสองอาการนี้เท่านั้น แม้
อาการอื่นก็มีลักษณะเช่นเดียวกัน

“ภพ” นั้นได้กล่าวแล้วว่า มี
ความหมายตรงตัวตามคำแปลว่า

ความเป็นความมี ภพภายในก็ตั้งขึ้นในจิตใจ ภพภายนอกตั้งขึ้นที่กายแต่ว่าในที่นี้มุ่งถึงภพภายใน คือตั้งขึ้นที่จิตใจ อันได้แก่ความเป็นความมี โดยเป็นกรรมและเป็นอุปบัติคือความเข้าไปถึง ฉะนั้น จึงมีปัญหว่า ความเข้าไปถึงนั้นเข้าไปถึงซึ่งอะไร ก็ตอบได้ว่า เข้าไปถึงซึ่งชาติคือความเกิด อุปบัติคือความเข้าไปถึง นี่เป็นภพ ส่วนความเกิดเป็นชาติสืบจากภพดังกล่าว ภพคือความเข้าไปถึงก็คือเข้าไปถึงซึ่งชาติ

“ชาติ” คือความเกิด แสดงโดยทั่วไปก็เช่นว่า ความเกิดโดยเป็นมนุษย์แห่งมนุษย์ทั้งหลาย โดยเป็นสัตว์เดรัจฉานแห่งสัตว์เดรัจฉานทั้งหลายดังนี้ เป็นต้น ธรรมแสดงอธิบายถึงชาติโดยทั่วไปก็แสดงว่าความเกิด ความเกิดขึ้น ความปรากฏขึ้นของชั้นทั้งหลาย ความได้อายตนะ ลักษณะดังกล่าวนี้เป็นลักษณะของชาติ คือความเกิดที่แสดงโดยทั่วไป ธรรมอธิบายที่เป็นพระพุทธานิยายในพระสูตรหนึ่งได้แสดงว่า ถ้าภพไม่มีชาติคือความเกิดเป็นมนุษย์เป็นสัตว์เดรัจฉานเป็นต้นก็ย่อมไม่มีและภพนั้นก็ทรงแสดงซึ่งเอา กามภพ รูปภพ อรูปภพ ดังกล่าวนั้น กล่าวสั้นภพคือความเป็นความมี มีกรรม มีอุปบัติ เป็นกรรมเป็นอุปบัติตั้งขึ้นในจิตใจก่อน เมื่อเป็นดังนี้ ก็มีชาติต่อทันที ภพที่เป็นกรรมนั้นเป็นเหตุแห่งภพที่เป็นอุปบัติ ภพที่เป็นอุปบัตินั้นจะเป็นอุปบัติขึ้นได้ก็ต้องมีชาติต่อไปทันที เพราะอุปบัติคือความเข้าถึง เข้าถึงซึ่งชาติคือความเกิดดังกล่าว เมื่อมี

อุปบัติจึงมีชาติขึ้นทันที โดยเป็นมนุษย์เป็นสัตว์เดรัจฉานเป็นต้น

พิจารณาดูถึงภพชาติในปัจจุบัน ก็จะมีเห็นได้ว่าย่อมมีอยู่ เพราะว่า ภพที่เป็นกรรมปัจจุบันก็มีอยู่ เมื่อเป็นเช่นนี้จึงมีภพที่เป็นอุปบัติในปัจจุบัน และก็จึงมีชาติในปัจจุบัน ดังเช่นได้กระทำการชั่วก็เป็นภพชั่วขึ้นในปัจจุบัน ตั้งขึ้นในใจทันที เป็นเหตุให้เกิดภพที่เป็นอุปบัติ คือความเข้าถึงในปัจจุบันขึ้นทันที คือเข้าถึงชาติที่ชั่ว กล่าวรวมกันว่า เข้าถึงความเกิดขึ้นเป็นคนชั่วทันที เพราะว่ากรรมส่ง เมื่อกระทำความดีก็ตรงกันข้าม กรรมดีก็เป็นกรรมภพตั้งขึ้นในใจ และก็ส่งให้ได้อุปบัติภพคือความเข้าถึงซึ่งชาติของคนดี ได้แก่เข้าถึงความเกิดเป็นคนดีขึ้นทันที ฉะนั้น ความเป็นคนชั่วหรือความเป็นคนดีนี้จึงเป็นภพเป็นชาติที่มีในปัจจุบัน ทุกขณะที่กระทำการชั่วหรือกรรมดี ภพกับชาติย่อมซับซ้อนกันอยู่ดังนี้ และก็พึงเข้าใจว่า ย่อมเนื่องมาจากอุปาทาน เนื่องมาจากัตถหาเป็นต้น ตลอดขึ้นไปถึงอวิชชาที่เป็นปัจจัยต้นเดิมเป็นสายเดียวกัน

อีกอย่างหนึ่ง ภพที่มีความหมายดังที่อธิบายว่า ได้แก่ความมีความเป็น คือความมีเราความเป็นเราขึ้น อันเป็นกำเนิดของอัตตาหรืออาตมันตัวตน ซึ่งเป็นที่รวมของกรรมและอุปบัติ สืบไปถึงอวิชชาดังกล่าวแล้ว เมื่อเป็นอัตตาหรืออาตมันตัวตนขึ้นดังนี้ ก็ต้องเป็นชาติขึ้นสืบต่อไปทันที เพราะว่าอัตตา หรืออาตมันนั้น จะต้องเกิดเป็นอะไร คือว่า เป็นมนุษย์หรือเป็น

สัตว์เดรัจฉานเป็นต้น หรือกล่าวสรุปอีกอย่างหนึ่งว่า เป็นคนดี หรือเป็นคนชั่วเป็นต้น จะปรากฏภาวะเป็นมนุษย์หรือเป็นสัตว์เดรัจฉาน เป็นต้น หรือเป็นคนดีหรือเป็นคนชั่วนั้น ก็ด้วยชาติคือความเกิดซึ่งจะต้องสืบมาจากภพทันที คือเมื่อภพเป็นอัตตา หรืออาตมันขึ้นแล้ว ก็ต้องมีชาติว่า อัตตาหรืออาตมันนั้นเกิดเป็นคนดีหรือเกิดเป็นคนชั่วเป็นต้น แม้เพราะเหตุนี้ภพจึงเป็นปัจจัยให้เกิดชาติ

เพราะชาติเป็นปัจจัยเกิดชราและมรณะ อย่างไร ข้อนี้ย่อมเห็นได้ง่าย แต่ก็พึงเข้าใจว่า ที่เห็นได้ง่ายนั้นก็คือชราและมรณะที่มีลักษณะดังที่เข้าใจกันทั่วไป คือ ชรา ได้แก่ความทรุดโทรมของชั้นร์ของอายตนะ มรณะได้แก่ความแตกสลายของชั้นร์ อีกอย่างหนึ่ง ชรามรณะที่เป็นปัจจุบัน เมื่อพบชาติที่เป็นปัจจุบัน ชรามรณะก็เป็นปัจจุบันสืบต่อกันไป เพราะเมื่อเป็นชาติคือความเกิดขึ้น สิ่งที่เกิดขึ้นนั้นก็ทรุดโทรมเป็นชรา ก็แตกสลายเป็นมรณะ ชรามรณะอย่างละเอียดนั้นย่อมมีอยู่ทุกขณะจิตกับทุกข์ทั้งหลายที่แสดงไว้ ได้แก่โสกะความแสบใจ ปริเหวะความคร่ำครวญใจ ทุกขะความไม่สบายกาย โทมนัสสะความไม่สบายใจ อุปายาสะความคับแค้นใจ ก็ย่อมเกิดขึ้นรวมอยู่ในหมวดชรามรณะ แม้ทุกข์เหล่านี้ก็ย่อมมีอยู่เสมอ อย่างละเอียดแล้ว ก็ย่อมมีอยู่ทุกขณะจิตที่ยังมีอวิชชา เช่นเดียวกัน

ชาติเป็นปัจจัยให้เกิดชรา มรณะ และทุกข์ทั้งหลายดังนี้

การพิจารณาปฏิจจสมุปบาทในปัจจุบันย่อมจะทำให้ได้มองเห็น อริยสังข์ซึ่งมีอยู่เป็นปัจจุบันธรรม เพราะว่าปฏิจจสมุปบาทนี้ ก็คืออริยสังข์โดยพิสดารนั่นเอง ดังจะพึงเห็นได้ว่า อริยสังข์ คือทุกข์และสมุทัยทั้งสองนี้เรียกว่าเป็นอริยสังข์สายสมุทัยวาระ คือเป็นสายเกิด เกิดอะไร ก็คือเกิดทุกข์เป็นสายเกิดทุกข์ มี ๒ คือ ทุกข์ และสมุทัย เหตุให้เกิดทุกข์ ๒ นี้เองมาแสดงโดยพิสดาร ในปฏิจจสมุปบาทสายสมุทัยวารเป็น ๑๒ อาการและ ทั้ง ๑๒ อาการนี้ก็ให้แก่ทุกข์และสมุทัยนั่นเอง

ในการพิจารณาปฏิจจสมุปบาทนั้นก็จับขึ้นมาพิจารณาทีละคู่ เช่นเดียวกับอริยสังข์ที่แสดงเป็นคู่ ดังคู่ทุกข์และสมุทัยนี้จะพึงเห็นได้ว่าแสดงผลก่อน แล้วจึงแสดงเหตุ ทุกข์เป็นผล สมุทัยเป็นเหตุ คราวนี้ผู้ที่ไม่ได้ปฏิบัติศึกษาก็ย่อมไม่รู้ว่ อะไรเป็นทุกข์ อะไรเป็นสมุทัย พระพุทธเจ้าจึงได้ทรงแสดงอธิบายไว้ว่า ทุกข์นั้นได้แก่ชาติ ชรา มรณะ เป็นต้น สมุทัยนั้นได้แก่ตัณหา ทั้งสามดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ดังที่พึงเข้าใจว่า ได้ทรงให้คำอธิบายโดยปริยาย คือทางอันหนึ่งสำหรับที่จะให้พอทราบพอเข้าใจ

แต่ว่าตามทางที่ทรงปฏิบัติ ทรงพิจารณาตนเองตามที่ตรัสแสดงไว้ในพระสูตรทั้งหลายนั้น ทรงจับทุกข์และสมุทัยขึ้นมาพิจารณาโดยอาการ ๑๒ ในปฏิจจสมุปบาทนี้ แต่ว่าจับขึ้นมาพิจารณาทีละคู่แล้วก็สาวเข้าไป และก็จับเอาชรา มรณะนี้แหละ

ขึ้นมาพิจารณาก่อน ก็เป็นเรื่องที่สืบต่อมาจากเมื่อทรงเป็นพระโพธิสัตว์ ยังไม่ได้ตรัสรู้ คือเป็นพระสิทธัตถราชากุมาร ได้ทรงเห็นท้าวทูต คือคนแก่ คนเจ็บ คนตาย และสมณะ คนแก่ คนเจ็บ คนตายนั้นก็คือ ความแก่ ความเจ็บ ความตายนั่นเอง ก็ทรงจับพิจารณาจนเห็นชัดว่า ชรา มรณะ และ โสกะ เป็นต้น เป็นผล คือเป็นทุกข์นั่นเอง ทุกข์เป็นผลชาติเป็นสมุทัย นี่เท่ากับทรงพิจารณาทุกข์และสมุทัยเป็นคู่ที่ ๑ แล้วก็ทรงสืบสาวเข้าไปอีก แม้มรณะก็เป็นผล ภพเป็นสมุทัย นี่เป็นคู่ที่ ๒ แม้มภพก็เป็นผล อุปาทานเป็นสมุทัย นี่ก็เป็นคู่ที่ ๓ และต่อ ๆ กันไป แม้อุปาทานก็เป็นผล ตัณหาเป็นสมุทัย แม้อัตถนาก็เป็นผล เวทนาเป็นสมุทัย แม้วาทนาก็เป็นผล ผัสสะเป็นสมุทัย แม้อผัสสะก็เป็นผล สพ่ายตนะเป็นสมุทัย แม้อสพ่ายตนะก็เป็นผล นามรูปก็เป็นสมุทัย แม้นามรูปก็เป็นผล วิญญาณเป็นสมุทัย แม่วิญญาณก็เป็นผล สังขารเป็นสมุทัย แม้อสังขารก็เป็นผล อวิชชาเป็นสมุทัย เป็น ๑๑ คู่ ดังนี้ ก็คือทุกข์และสมุทัยนั่นเอง พิจารณาทุกข์และสมุทัยเป็น ๑๑ คู่ คู่แรกก็คือชรา มรณะ กับชาติ คู่สุดท้ายก็คือสังขารและอวิชชา

เพราะฉะนั้น จึงเป็นอริยสัจที่พิสดาร ย่อลงมาเป็น ๒ คือทุกข์ และทุกขสมุทัยในอริยสัจ ๔ พิสตารก็เป็น ๑๑ คู่ ซึ่งแสดงว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงพิจารณาสืบสาวเข้าไป ดังนี้.

อนุโลม ปฏิโลม วัฏฏะ ๓ อริยสัจ ๒ สายสมุทัย

ในพระสูตรก็ได้แสดงถึงวิธีพิจารณาของพระพุทธเจ้าเมื่อก่อนตรัสรู้ ก็จับผลสาวเข้าไปหาเหตุ ดังที่ได้กล่าว แสดงแล้วเมื่อวานนี้และผลนั้นเองก็เป็นเหตุปัจจัยแห่งผลต่อไปด้วย คือในการจับผลสาวเข้าไปหาเหตุ นั้น เหตุนั้นก็ เป็นผลแห่งเหตุที่สืบเข้าไปโดยลำดับจนถึง อวิชชา แม้อวิชชาเองก็เป็นผล ผลของ อาสวะซึ่งมีอวิชชาสวะเป็นต้น ดังที่มี แสดงไว้ในบางพระสูตร และแม้จะไม่

แสดง แต่ว่าก็เป็นทุกขสังขจะนั่นเอง เพราะเหตุที่ทุก ๆ อากา
 นั้นก็เป็นสิ่งที่ดำรงอยู่คงที่ไม่ได้ ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป
 คือต้องเกิดต้องดับ ตกอยู่ในลักษณะทุกขสังขจะสภาพที่จริงคือ
 ทุกข์

รวมความว่า อากาทุกอากาเหล่านี้เป็นผลด้วยเป็น
 เหตุปัจจัยด้วย หรือว่าเป็นเหตุปัจจัยด้วยเป็นผลด้วย โดยที่
 เมื่อจับขึ้นมาพิจารณาเพียงคู่เดียว ก็เป็นผลอันหนึ่งเป็นเหตุ
 ปัจจัยอันหนึ่ง หรือว่าเป็นเหตุปัจจัยอันหนึ่งเป็นผลอันหนึ่ง แต่
 เมื่อพิจารณาให้สืบกันเป็นสายไป คือ มาถึงห่วงที่ ๒ อันคาบ
 เกี่ยวอยู่กับห่วงที่ ๑ ข้อที่เป็นเหตุปัจจัยในห่วงที่ ๑ ก็กลาย
 มาเป็นผลในห่วงที่ ๒ หรือว่ากล่าวอีกอย่างหนึ่ง ข้อที่เป็นผล
 ในห่วงแรก ก็กลายมาเป็นเหตุปัจจัยในห่วงที่ ๒ สุดแต่ว่าจะ
 จับผลสาวเข้าไปหาเหตุหรือว่าจะจับเหตุสาวไปหาผล ฉะนั้น ใน
 การพิจารณาทุกข์และสมุทัยนี้ จึงเป็นของละเอียดตามนัยใน
 ปฏิจจสมุปะบาท จะได้มองเห็นห่วงลูกโซ่ของกรรมส่วนผล
 ส่วนเหตุ หรือส่วนเหตุส่วนผลที่เกี่ยวข้องกันไปเป็นสายอย่าง
 ลูกโซ่

ได้มีแสดงไว้ว่า พระพุทธเจ้าเมื่อได้ตรัสรู้แล้ว ได้ทรง
 พิจารณาปฏิจจสมุปะบาทกลับไปกลับมา สำหรับการพิจารณา
 จับผลย้อนเข้าไปหาเหตุก็ดังที่ได้กล่าวแล้ว ส่วนการพิจารณา
 จับเหตุไปหาผลนั้นก็ดังที่ได้มีแสดงไว้ ซึ่งได้นำมาสวดสาธยาย

กันอยู่ขึ้นว่า **อวิชชาปัจจัย สงขาร** เป็นต้น เพราะฉะนั้น เพื่อให้ชัดเจนจึงจะได้กล่าวซ้ำอีกครั้งหนึ่งว่า การพิจารณาจับเหตุไปหาผลดังกล่าวนั้นก็แปลความว่า เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยเกิดสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัยเกิดวิญญาณ เพราะวิญญาณเป็นปัจจัยเกิดนามรูป เพราะนามรูปเป็นปัจจัยเกิดสฬายตนะ คืออายตนะ ๖ เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัยเกิดผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัยเกิดเวทนา เพราะเวทนาเป็นปัจจัยเกิดตัณหา เพราะตัณหาเป็นปัจจัยเกิดอุปาทาน เพราะอุปาทานเป็นปัจจัยเกิดภาวะหรือภพ เพราะภพเป็นปัจจัยเกิดชาติ เพราะชาติเป็นปัจจัยเกิดชรา มรณะ และโสกะ ปริเทวะ เป็นต้น ในตอนท้ายนี้มีแสดงว่า กองแห่งทุกข์ทั้งสี่นี้ย่อมเกิดขึ้นอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้ การพิจารณาดังนี้เรียกว่าพิจารณาโดยอนุโลมตามลำดับ ส่วนการพิจารณาจากผลเข้าไปหาเหตุ ก็คือพิจารณาว่า ชรา มรณะ และโสกะ ปริเทวะ เป็นต้น เกิดมีขึ้นเพราะชาติ ชาติเกิดมีขึ้นเพราะภพ ภพเกิดมีขึ้นเพราะอุปาทาน อุปาทานเกิดมีขึ้นเพราะตัณหา ตัณหาเกิดมีขึ้นเพราะเวทนา เวทนาเกิดมีขึ้นเพราะผัสสะ ผัสสะเกิดมีขึ้นเพราะสฬายตนะ สฬายตนะเกิดมีขึ้นเพราะนามรูป นามรูปเกิดมีขึ้นเพราะวิญญาณ วิญญาณเกิดมีขึ้นเพราะสังขาร สังขารเกิดมีขึ้นเพราะอวิชชา การพิจารณาดังนี้เรียกว่าพิจารณาโดยปฏิโลมคือทวนลำดับ

จะยกตัวอย่างโดยอนุโลม อวิชชา กับสังขารเป็นห่วงที่ ๑
 สังขารกับวิญญาณเป็นห่วงที่ ๒ เป็นต้นไป อวิชชาเป็นสมุทัย
 หรือว่าเป็นเหตุเป็นปัจจัย สังขารเป็นผลนี่คือสมุทัยและทุกข์
 โดยอนุโลมนั้นจึงจับเอาสมุทัยขึ้นเป็นต้น ผลขึ้นเป็นปลาย
 หรือว่าทุกข์ซึ่งเป็นผลขึ้นเป็นปลาย คราวนี้มาถึงห่วงที่ ๒
 สังขารที่เป็นผลในห่วงที่ ๑ นั้น ก็มาเป็นสมุทัยหรือว่าเป็นเหตุ
 ปัจจัยในห่วงที่ ๒ วิญญาณก็เป็นผล หรือเป็นทุกข์ที่เป็นส่วนผล
 การพิจารณาโดยอนุโลมดังนี้จึงจับสมุทัยหรือเหตุปัจจัยขึ้นก่อน
 ผลทีหลัง เมื่อจับเข้าอริยสัจก็เท่ากับพิจารณาสมุทัยก่อนแล้ว
 จึงทุกข์ คือเรียงเป็นสมุทัยและทุกข์ ส่วนโดยปฏิโลมนั้นห่วง
 สุดท้ายของอนุโลมคือชาติ และชรา มรณะ มาเป็นห่วงที่ ๑
 จับเอาชรา มรณะ และโสกะเป็นต้น ซึ่งเป็นผลหรือทุกข์ที่เป็น
 ผลขึ้นพิจารณาก่อน แล้วจึงถึงเหตุคือชาติ ซึ่งเป็นสมุทัยหรือ
 เหตุปัจจัยห่วงสุดท้าย มาเป็นห่วงที่ ๑ ของปฏิโลม ห่วงถัด
 สุดท้ายก็มาเป็นห่วงที่ ๒ ของปฏิโลม คือว่า ชาติกับภพ จับ
 ชาติที่เป็นผลขึ้นมาพิจารณาก่อน สวเข้าไปหาสมุทัยหรือเหตุ
 ปัจจัยคือภพ การพิจารณาโดยปฏิโลมดังนี้จึงเป็นการพิจารณา
 เหมือนอย่างที่เราเรียงไว้ในอริยสัจ คือ ทุกข์ สมุทัย เรียงผล
 ไว้ก่อนแล้วจึงเหตุ แต่โดยนัยปฏิโลมนี่ สมุทัยหรือเหตุปัจจัย
 ในห่วงที่ ๑ คือชาติ ก็มากลายเป็นผลในห่วงที่ ๒ ซึ่งสาวหา

เหตุเข้าไปอีกโดยลำดับ เพราะฉะนั้น การพิจารณาอริยสัจตามทางปฏิจจสมุปบาทนี้ จึงเป็นการหัดพิจารณาอย่างละเอียดทำได้ทั้งโดยอนุโลมและปฏิโลม

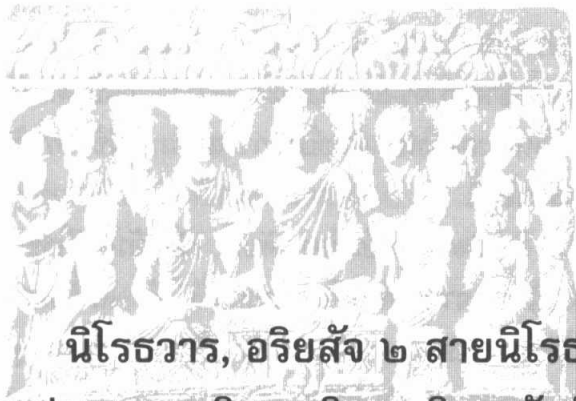
และก็พึงทราบว่า สิ่งที่เป็นทุกข์เป็นสมุทัย หรือสิ่งที่เป็นสมุทัยเป็นทุกข์นั้น ไม่ได้ยืนตัวอยู่อย่างเดียว เหมือนอย่างในปฏิจจสมุปบาทที่เปรียบเหมือนดังเป็นลูกโซ่ ๑๑ ห่วงนั้น เมื่อจับพิจารณาห่วงที่ ๑ สิ่งนี้เป็นสมุทัยสิ่งนี้เป็นทุกข์ หรือว่า สิ่งนี้เป็นทุกข์สิ่งนี้เป็นสมุทัย ครั้นมาถึงห่วงที่ ๒ ก็เปลี่ยนไปกล่าวคือ สิ่งที่เป็นอย่างหนึ่งอันเป็นปัจจัยนั้น เมื่อปัจจุบันเลื่อนไปสิ่งนั้นกลายเป็นอดีตก็เป็นอีกอย่างหนึ่ง ที่เป็นอนาคตก็เป็นอีกอย่างหนึ่ง แต่ว่าเนื่องกันไปเป็นสายดังนี้ จึงเรียกว่าปฏิจจสมุปบาทธรรม คือธรรมที่อาศัยกันบังเกิดขึ้นทั้ง ๑๒ ข้อ เมื่อนับเป็นห่วงก็ได้ ๑๑ ห่วง ย่อมสรุปลงได้เป็นวัฏฏะคือเป็นวน ๓ ได้แก่กิเลส กรรม วิบาก วัฏฏะ คือวน ๓ นี้คือกิเลสเป็นเหตุให้กระทำความกรรม กรรมก็ส่งวิบากคือผล ผลก็เป็นเหตุให้เกิดกิเลสขึ้นอีก จึงวนกันไปเป็นวงกลมดังนี้ จึงเรียกว่าวัฏฏะ ที่แปลว่าวน

ธรรม ๑๒ ข้อ ก็สงเคราะห์เข้าในวัฏฏะทั้ง ๓ นี้ คืออวิชาเป็นกิเลส สังขารเป็นกรรม วิญญาน นามรูป สฬาย-
ตนะ ผัสสะ เวทนา เป็นวิบากคือผล อวิชาที่เป็นกิเลสก็เป็นเหตุให้กระทำความกรรมคือให้เป็นสังขารขึ้นมา สังขารที่เป็นกรรมก็

เป็นเหตุให้เกิดวิบากคือผลขึ้นมา อันได้แก่วิญญาณจนถึง เวทนานั้น คราวนี้เวทนาที่เป็นตัววิบากนี้ก็เป็นเหตุให้เกิดกิเลส ขึ้นมาอีก คือตัณหา อุปาทาน ตัณหา อุปาทานก็เป็นเหตุให้ กระทำกรรมขึ้นมาอีก คือภพที่เป็นกรรมภพ ภพที่เป็นกรรมภพ ก็เป็นเหตุให้เกิดวิบาก คือผล ขึ้นมาอีก คือภพที่เป็นอุปบัติภพ และชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ เป็นต้น

คราวนี้เมื่อจะแสดงอธิบายให้เป็นวงกลม ก็แสดงอธิบาย ได้ต่อไปอีกว่า ภพที่เป็นอุปบัติภพ และชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ เป็นต้นที่เป็นตัววิบากคือผลนั้น ก็เป็นเหตุให้เกิดอวิชชาขึ้นมาอีก ก็วนไปหากิเลสคืออวิชชาขึ้นใหม่ อวิชชา ก็เป็นเหตุให้เกิดกรรมคือสังขารขึ้นอีก ดังนี้เป็นต้น เป็นอัน วนไปเป็นวงกลม และจะพึงเห็นได้ว่าวนอยู่ในจิตใจนี้เอง แม้ ในปัจจุบัน ดังจะยกตัวอย่างให้เห็นได้ว่า กิเลส เช่นว่า รูปตัณหา ความอยากในรูป ซึ่งก็สืบเนื่องมาจากอวิชชาบังเกิด ขึ้นก็เป็นเหตุให้กระทำการ ตั้งต้นแต่ก่อเจตนาคือความตั้งใจ เพื่อจะดูรูป จึงได้ทำการดูรูปโดยอาศัยตา ดู นี้ก็เป็นกรรม เพราะว่าจะต้องมีการกระทำ กระทำการดูรูปที่อยากจะดูนั้น ตั้งต้นแต่มีเจตนาอยากจะดู แล้วก็ทำการดูนี้ก็เป็นกรรม คราวนี้เมื่อเป็นกรรมก็ก่อวิบากคือผล ได้แก่การเห็นรูปแล้ว ก็ได้เวทนาคือสุขหรือทุกข์จากการเห็นรูปนั้น การเห็นรูปและสุข หรือทุกข์ที่เป็นเวทนาที่เกิดจากการเห็นรูปนั้นก็ก่อกิเลสขึ้นอีก

คือว่าก่อรูปตัณหา หรือว่าก่อราคะ โทสะ โมหะ ขึ้นอีก
 เพิ่มเติมวิชชาให้มากขึ้นอีก ซึ่งเป็นฝ่ายกิเลส กิเลสก็เป็นฝ่าย
 ให้กระทำการต่อไปอีกดังนี้ จึงพึงเห็นได้ว่า ในปัจจุบันนี้เอง
 วัฏฏะคือความวนแห่งกิเลสกรรมวิบากย่อมครอบงำจิตใจของ
 บุคคลอยู่ดังนี้เป็นปกติ และวัฏฏะทั้ง ๓ นี้ เมื่อแยกออกไป
 โดยพิสดารก็ได้แก่ปฏิจสุมุขบาท ๑๒ ข้อนี้เอง ซึ่งจะจับเอา
 ข้อไหนขึ้นมาหรือว่าจะจับเอาห่วงไหนขึ้นมาก่อนก็ได้ จะสาวไป
 ข้างหน้าจะสาวไปข้างหลังก็ได้ โดยพิสดารก็ ๑๒ ข้อ ย่อออก
 มาก็เป็นวัฏฏะ ๓ ย่อออกมาก็อีกก็คือ ทุกข์และทุกขสมุทัย
 คืออริยสัจ ๒ สายสมุทัย ซึ่งเป็นอันเดียวกัน.

นิโรธวาร, อริยสัจ ๒ สายนิโรธ ปฏิบัติสมุปปบาทสายอวิชา-วิชา-วิบากชั้นร์

ปฏิบัติสมุปปบาท สายนิโรธวารคือ วาระดับนั้น ท่านแสดงว่าพระพุทธเจ้า เมื่อตรัสรู้แล้วได้ทรงพิจารณา ก็พึงทราบว่ ในขณะที่ทรงพิจารณาสายดับนี้ ทรงดับอวิชาและอาการอื่นที่เนื่องกับอวิชาได้ตลอดแล้ว ตามที่ท่านแสดงไว้ว่าทรงพิจารณานั้น คือทรงพิจารณาว่า เพราะอวิชาดับ สังขารดับ เพราะสังขารดับวิญญาณดับ เพราะวิญญาณดับนามรูปดับ เพราะนามรูป

ดับสพ่ายตนะดับ เพราะสพ่ายตนะดับผัสสะดับ เพราะผัสสะดับ
 ดับเวทนาดับ เพราะเวทนาดับตัณหาดับ เพราะตัณหาดับ
 อุปาทานดับ เพราะอุปาทานดับภพดับ เพราะภพดับชาติดับ
 เพราะชาติดับชรามรณะและโสกะปริเวหะเป็นต้นดับ กองทุกข์
 ทั้งสิ้นดับอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้ ก็มีข้อที่พึงทำความเข้าใจ
 ดังต่อไปนี้

ปฏิจจนสมุปบาทสายดับนี้ นับเข้าในนิโรธสังจะ สังจะ
 คือนิโรธความดับทุกข์ในอริยสังทั้ง ๔ แต่มรรคคือทางปฏิบัติ
 ให้ถึงทางดับนั้น ก็พึงเข้าใจว่าเป็นมรรคที่พระพุทธเจ้าได้ทรง
 พบและได้ทรงปฏิบัติเมื่อก่อนจะตรัสรู้ ตั้งแต่ได้ทรงพบมัชฌิมา-
 ปฏิปทาข้อปฏิบัติอันเป็นทางกลางดังแสดงในปฐมเทศนานั้น
 อันได้แก่มรรคมืองค์ ๘ มีสัมมาทิฏฐิความเห็นชอบเป็นต้น
 มีสัมมาสมาธิความตั้งใจมั่นชอบเป็นที่สุด ในมรรคมืองค์ ๘ นี้
 สัมมาทิฏฐิเป็นหัวหน้า ก็ได้แก่ญาณความหยั่งรู้ในสังจะทั้ง ๔
 ที่แสดงโดยทั่วไป หรือญาณคือความหยั่งรู้ในอริยสัง ๒ สาย
 ได้แก่สายทุกข์และสายสมุทัยดังแสดงในพระญาณที่ ๓ ที่
 พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ คืออัสวักขยญาณหรือว่าญาณคือความ
 หยั่งรู้มีวัตถุ ๘ ซึ่งรวมความเข้ามาก็คือญาณคือความหยั่งรู้ใน
 อริยสังที่แสดงโดยทั่วไปนั้นแหละ และฉานในอริยสังทั้ง ๔
 นี้ ก็เกิดขึ้นจากปัญญาที่ทรงพิจารณา แสดงตามนัยปฏิจจน-
 สมุปบาท ก็ทรงพิจารณาจับ ชรามรณะ และโสกะ เป็นต้น

ซึ่งเป็นส่วนผลย้อนไปหาเหตุปัจจัยหรือสมุทัย จึงได้ทรงพบว่า
ชาติเป็นสมุทัย เป็นเหตุเป็นปัจจัยของชรา มรณะ และโสกะ
ปริเหวะ เป็นต้น และก็ทรงพิจารณาจับว่า แม้ชาติก็ยังเป็นผล
เพราะยังมีสมุทัยเหตุปัจจัยอื่นอีก จึงได้ทรงค้นพิจารณาไปโดย
ลำดับตั้งนั้นจนถึงได้ทรงพบอวิชชา ว่าเป็นสมุทัยเป็นเหตุปัจจัย
ที่เป็นต้นของผลและสมุทัยหรือเหตุปัจจัยอื่น ๆ ทั้งหมด
พระญาณที่ได้หยั่งรู้เป็นปฏิเวธ คือความรู้แจ้งแทงตลอดเข้าไป
จนถึงอวิชชา ตั้งนี้ก็จัดเข้าได้ในพระญาณ คือความหยั่งรู้ใน
อริยสัจ ๒ สาย คือสายทุกข์และสายอาสวะ สายอาสวะนั้นก็
ได้แก่พระญาณที่หยั่งรู้ในอาสวะ ในเหตุเกิดอาสวะ ในความ
ดับอาสวะ ในทางปฏิบัติให้ถึงความดับอาสวะ และก็พึง
ทราบว่อาสวะนั้นก็ ได้แก่ กามาสวะ ภวาสวะ อวิชชาสวะ
ดังที่ได้แสดงอธิบายแล้ว ฉะนั้น กล่าวโดยความก็คือ ทรงพบ
อวิชชานั้นเอง

เมื่อได้ทรงค้นคว้าพิจารณาความรู้แจ้งแทงตลอดเข้าไปถึง
สมุทัยหรือเหตุปัจจัยอันเป็นต้นเดิมที่สุดตั้งนี้แล้ว จักขุคือ
ดวงตาเห็นธรรม ญาณคือความหยั่งรู้ ปัญญาคือความรู้ทั่วถึง
วิชาคือความรู้อันแจ่มแจ้ง อาโลกะ คือความสว่าง จึงบังเกิด
ผุดขึ้นในธรรม คือสัจจะอันได้แก่ความจริงทั้งหลาย ปรุโปร่ง
ลุล่วงทั้งหมด เมื่อวิชาบังเกิดขึ้นอวิชชาจึงดับไป เหมือนอย่าง
เมื่อความสว่างบังเกิดขึ้นความมืดก็หายไป สิ่งทั้งหลายที่เคยถูก

ความมืดปกคลุมไว้ ทำให้ไม่เห็น จึงได้ปรากฏแจ่มแจ้งทั้งหมด ไม่บังกัน ว่านี้ทุกข์ นี้ทุกข์สมุทัย นี้ทุกข์นิโรธ นี้มรรค นี้ อาสวะนี้เหตุเกิดอาสวะ นี้ความดับอาสวะ นี้ทางปฏิบัติแห่ง ความดับอาสวะ เมื่อกล่าวโดยนัยปฏิจจนสมุปบาท ปฏิจ- สมุปบาท คือธรรมที่อาศัยกันบังเกิดขึ้นอันมีอาการ ๑๒ นับ เป็นเหตุปัจจัยและเป็นผลได้ ๑๑ คู่ เมื่อเทียบกับห่วงลูกโซ่ ก็นับได้ ๑๑ ห่วง ก็ปรากฏแจ่มแจ้งขึ้นทั้งสายสมุทัยวารคือ สายเกิด และสายนิโรธวารคือสายดับ สายสมุทัยวารนั้นก็ ปรากฏแจ่มชัด ทั้งโดยอนุโลมและปฏิโลม ดังที่ได้แสดง เมื่อวานนี้ สายนิโรธวารนั้นก็ปรากฏแจ่มชัด ความปรากฏขึ้น แห่งสายสมุทัยวารนั้น ก็คือความปรากฏขึ้นแห่งทุกข์สมุทัย ความปรากฏแห่งสายนิโรธวารนั้น ก็คือความปรากฏขึ้นแห่ง นิโรธรวมทั้งมรรค คือทางปฏิบัติที่ได้ทรงดำเนินมา อันได้แก่ มรรคมืองค์ ๘ นั้น วิชาที่ปรากฏดังนี้คืออัสวักขยญาณดังที่ ท่านได้แสดงไว้ อันทำให้ทรงเป็นพระสัมมาสัมพุทธ คือเป็นพระ ผู้ตรัสรู้เองโดยชอบ

และเมื่อวิชาปรากฏขึ้นดังนี้ วิมุตติคือความหลุดพ้นจาก กิเลสและกองทุกข์ทั้งสิ้นก็ปรากฏขึ้น เพราะว่าเมื่อดับอวิชชาได้ ก็ดับอาการอื่น ๆ ทั้งหมดจนถึงชาติ ชรา มรณะ และโสกะ ปริเทวะเป็นต้น วิชาวิมุตติดังนี้ จึงเป็นโมกขธรรม ที่ได้ทรง พิจารณาจะพบเมื่อก่อนจะตรัสรู้ อันเป็นเหตุให้ได้ทรงเสด็จ

ออกทรงผนวช ค้นคว้า แสวงหา เมื่อทรงได้วิชาวิมุตติจึงได้ทรงทราบว่า ชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว คือมรรคที่จะต้องปฏิบัติเพื่อความตรัสรู้เสร็จสิ้นแล้ว จบสภิกขาคือการศึกษาแล้ว อันนับว่าเป็นอเสขะ คือไม่ต้องศึกษาปฏิบัติเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป อันเรียกว่าเป็นผู้เสร็จด้วยประการทั้งปวง

ในพระสูตรหนึ่งได้แสดงว่า ได้ตรัสถึงพระองค์ว่า ได้ทรงมีวิชาและวิมุตติเป็นอันสงฆ์อยู่ คือเมื่อตรัสรู้แล้ว เวลาที่เหลือแห่งพระชนม์ชีพนั้น ก็ทรงมีวิชาวิมุตติเป็นอันสงฆ์อยู่ คือทรงอยู่ด้วยวิชาวิมุตติ และได้ทรงบำเพ็ญพุทธกิจ ทรงแสดงธรรมสั่งสอนตั้งพระพุทธานุศาสน์และพุทธบริษัทขึ้นในโลก อันท่านแสดงว่า ด้วยอาศัยพระปัญญาคุณ พระวิสุทธิคุณ และพระกรุณาคุณ

ในปฏิจกสมุทฺตปาถ สายนิโรธวารนี้ พิจารณาเป็นอนุโลมและปฏิโลมได้ทั้ง ๒ ในบาลีพระวินัยแสดงรวมกันไปทั้งสายสมุทฺตวารและสายนิโรธวารว่า พระพุทธเจ้าทรงพิจารณาทั้งโดยอนุโลมและปฏิโลม โดยอนุโลมนั้นได้แสดงแล้ว ส่วนโดยปฏิโลม พึงพิจารณาดังนี้ ชรามรรณะและโสกะปริเทวะเป็นต้นดับเพราะชาติดับ ชาติดับเพราะภพดับ ภพดับเพราะอุปาทานดับ อุปาทานดับเพราะตัณหาดับ ตัณหาดับเพราะเวทนาดับ เวทนาดับเพราะผัสสะดับ ผัสสะดับเพราะสพฺยตนะดับ สพฺยตนะดับเพราะนามรูปดับ นามรูปดับเพราะวิญญาณดับ

วิญญาณดับเพราะสังขารดับ สังขารดับเพราะอวิชชาดับ ดังนี้ และเมื่อพิจารณาตามวัฏฏะทั้ง ๓ ซึ่งเนื่องกันเป็นวงกลม และปฏิบัติสมุพบาทก็ย่อมสงเคราะห์เข้าในวัฏฏะทั้ง ๓ ได้นั้น ก็พึงเห็นว่าแม้โดยปฏิโลมก็พึงพิจารณาได้เช่นเดียวกัน สำหรับอริยสังข์ข้อที่ ๔ คือ มรรคสังข์จะนั้นพึงเข้าใจว่าประกอบอยู่ในสายนิโรธวารนี้ด้วย ดังที่กล่าวมานั้น เพราะต้องมีมรรคสังข์จะนิโรธสังข์จะจึงจะปรากฏขึ้นได้ เพราะเป็นผล

อนึ่ง พึงทำความเข้าใจว่า ในปฏิจลสมุพบาททั้ง ๒ สายนี้ มุ่งแสดงถึงธรรมที่เนื่องกันเป็นสาย อาศัยกิเลสมีอวิชาเป็นต้น และอาการที่บังเกิดสืบเนื่องกันไปเป็นสายนั้น ก็สืบเนื่องมาจากกิเลส เมื่อดับกิเลสแล้วอาการส่วนที่เป็นวิบากขั้นนี้ก็คงดำรงอยู่ มีอยู่ จนกระทั่งดับขั้นนี้ เมื่อยังไม่ดับขั้นนี้ อาการของขั้นนี้ก็ยังมีอยู่ แต่ที่ไม่มีกิเลส

ฉะนั้น อวิชชาดับ สังขารที่เป็นกรรมดับ แต่ที่สังขารที่เป็นกิริยาอันไม่ใช่กรรมก็ยังมีอยู่ ดังจะพึงเห็นได้ว่า กายสังขาร การปรุ่ทางกาย วจีสังขารการปรุ่ทางวาจา จิตตสังขารการปรุ่ทางใจ ก็ยังมีอยู่ เพราะยังต้องทำอะไรทางกาย ยังต้องพูดอะไรทางวาจา และยังต้องคิดนึกต่าง ๆ แต่ที่เมื่อยังมีอวิชชา นั้นสังขารดังกล่าวนี้ว่าเป็นกายกรรม วจีกกรรม มโนกรรม แต่เมื่อดับอวิชาได้แล้ว สังขารดังกล่าวก็เป็นเพียงกายกิริยา กิริยาที่กระทำทางกาย วจีกิริยาที่กระทำทางวาจา มโนกิริยา

กิริยาที่กระทำทางใจ เพราะไม่มีอวิชชา อันหมายถึงว่าไม่มี
 ตัณหาอุปาทาน ไม่มีภพคือความยึดถือเป็นอัตตาเป็นเราเป็น
 ของเราในสังขารคือการปรุงแต่งทั้งปวงนั้น จึงเป็นกิริยาไม่เป็น
 กรรม วิญญาณก็มีอยู่ นามรูปก็มีอยู่ ผัสสะก็มีอยู่ เวทนา
 ก็มีอยู่ แต่ว่าไม่มีตัณหาเวทนาไม่เป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา คือ
 ยังมีเสวยสุข เสวยทุกข์ เสวยภาวะเป็นกลาง ๆ ไม่ทุกข์ ไม่สุข
 แต่ว่าไม่มีตัณหาในเวทนา เพราะไม่มีอวิชชา ไม่มีอุปาทาน
 ไม่มีภพที่เป็นกรรมภพและอุปัตติภพ และไม่มีชาติ ชรา
 มรณะ และโสกะ ปรีเทวะ เป็นต้น ซึ่งสืบเนื่องมาจากอวิชชา
 ตัณหา อุปาทาน แต่อย่างยิ่งมีชาติ ชรา มรณะที่เป็นธรรมดาของ
 สังขารคือวิบากขั้นนี้ วิบากขั้นนี้ย่อมมีชาติ มีชรา มีมรณะ
 ก็พึงทราบความต่างกันว่า ชาติ ชรา มรณะ ที่สืบเนื่องมาจาก
 อวิชชา ตัณหา อุปาทานนั้น ย่อมมีเรา มีของเรา มีตัวตน
 ของเราอยู่ในชาติ ชรา มรณะนั้น แต่ว่าเมื่อดับอวิชชาได้ ดับ
 ตัณหา อุปาทานได้ ก็เป็นอันดับเรา ดับอัตตาตัวตน ดับเรา
 ดับของเรา ดับอัตตาตัวตนของเราในชาติ ชรา มรณะ ชาติชรา
 มรณะจึงเป็นธรรมจลิตี ธรรมนิยามคือเป็นธรรมชาติธรรมดาของ
 วิบากขั้นนี้ แต่ว่าทุกข์คือโสกะปรีเทวะเป็นต้นไม่มี ดับไปหมด
 เพราะเป็นอาการของใจที่สืบเนื่องมาจากอวิชชา ตัณหา อุปาทาน
 นั้น เพราะฉะนั้น อาการที่เป็นวิบากขั้นนี้จึงยังมีอยู่ คือว่าสังขาร
 ก็เป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ วิญญาณก็เป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป

และสืบต่อไป ผัสสะ เวทนา

กล่าวอีกอย่างหนึ่งก็ได้ว่า เมื่อดับวิชชาลงได้ ทรงอยู่ด้วยวิชชาวิมุตติ เป็นอนิสงสผลดังกล่าวนั้น วิชชาวิมุตตินี้ก็เป็นปัจจัยขึ้นแทน ที่ให้เกิดสังขารวิญญาณเป็นต้น คือว่าอาศัยวิชชาวิมุตติ

กล่าวอีกอย่างหนึ่งว่า พระคุณทั้ง ๓ นั้น ก็ได้ปรุงแต่งกาย วาจา ใจ เป็นสังขาร ในการบำเพ็ญพุทธกิจต่าง ๆ ก็อาศัยวิบากขั้นซึ่ง ๆ เป็นวิญญาณ นามรูป ผัสสะ เวทนาที่เป็นตัววิบากอันนี้แหละปฏิบัติบำเพ็ญพุทธกิจต่าง ๆ ที่แสดงในพุทธประวัติว่าได้ทรงปฏิบัติอยู่ถึง ๔๕ พรรษา และส่วนที่เป็นวิบากขั้นนี้ก็ต่อชราคือชำรุดทรุดโทรม จนถึงต้องมรณะดับขั้นไปในที่ที่สุด แต่ว่าเพราะว่าสิ้นกิเลสจึงไม่เรียกว่ามรณะแต่เรียกว่า ดับขั้นปรินิพพาน.

อัทธาแห่งปฏิจจสมุปบาทมีอยู่ทุกกาล

ได้แสดงอธิบายปฏิจจสมุปบาท โดยอธิบายความหมายของถ้อยคำซึ่ง ถ้อยคำว่า ปฏิจจสมุปบาท มีอรรถคือ เนื้อความและพยัญชนะคือถ้อยคำหรือ ถ้อยความ ได้แสดงอาการทั้ง ๑๒ ของ ปฏิจจสมุปบาท และได้แสดงสมุทัยวาร คือวาระเกิด ว่ามีความเกิดขึ้นโดยเป็น ปัจจัยอาศัยกันไป และโดยสมุทัยวารนี้ ได้มีอธิบายที่ท่านอธิบายกันมาเป็นอัทธา คือกาลเวลา ๓ โดยแบ่งเป็นเหตุที่เป็น

อดีต ผลที่เป็นปัจจุบัน เหตุที่เป็นปัจจุบัน ผลที่เป็นอนาคต และพระอาจารย์ได้อธิบายขยายออกเป็นเหตุที่เป็นอดีต ๕ ผลที่เป็นปัจจุบัน ๕ เหตุที่เป็นปัจจุบัน ๕ ผลที่เป็นอนาคต ๕ เป็น ๒๐ อากาโร และได้นำเอาพระพุทธานิยายในพระสูตรมา แสดงว่า พระพุทธเจ้าได้ทรงอธิบายไว้อย่างไร ซึ่งในพระสูตรหนึ่งก็มีเค้าอธิบายที่เป็นพระพุทธานิยายนั้น อันจะนำไปเข้าใจว่าเป็นอรรถาคือกาลเวลาดังกล่าวนั้น และพระพุทธานิยายในที่อื่นที่แสดงถึงความบังเกิดขึ้นสืบเนื่องกันเป็นสาย และอธิบายอันจะพึงสงเคราะห์เข้าได้ในวัฏฏะและในอริยสัจ กับที่เป็นพระพุทธานิยายอีกหลายแห่ง

ฉะนั้น จะพึงนำไปเข้าใจได้ว่า ปฏิจจสมุปบาทเป็นธรรมที่เป็นไปอยู่ในปัจจุบัน เป็นปัจจุบันธรรม เมื่อพิจารณารวมกันจากอธิบายในที่ทุก ๆ แห่งแล้วก็พึงจับความรวมเข้าโดยย่อว่า อริยสัจทั้ง ๔ วัฏฏะทั้ง ๓ เป็นเหตุผลหรือเป็นผลเหตุจึงเป็นกฎ เป็นธรรม หรือจะพึงเรียกว่ากฎธรรมดาที่เป็นไปอยู่ทุกกาลสมัย ผลทั้งหลายที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันนี้ก็ย่อมมีเหตุแห่งผลนั้น ๆ ในอดีตก็เช่นเดียวกัน ในอนาคตก็เช่นเดียวกัน ทุกข์ที่บังเกิดขึ้นในปัจจุบันนี้ก็เพราะมีสมุทัยแห่งทุกข์นั้น ทุกข์ที่เกิดขึ้นในอดีตก็เช่นเดียวกัน ทุกข์ที่จะบังเกิดในอนาคตก็เช่นเดียวกันเป็นสังขละ คือความจริงอันเดียวกันที่เป็นกฎธรรมดาอยู่ทุกกาลสมัย ฉะนั้น ปฏิจจสมุปบาทที่เป็นการแสดงอริยสัจ

อย่างพิสดารขึ้น หรือเป็นการแสดงวิภูษะ ๓ อย่างพิสดารขึ้น ก็เป็นกฎธรรมดาเหมือนอย่างนั้น เหมือนอย่างว่าฝนตกแดดออกในวันนี้ ก็มีเพราะมีสมุทัยของฝนและแดด ฝนตกแดดออกเมื่อวานนี้ หรือว่าเดือนที่แล้ว ปีที่แล้ว ย้อนหลังไปนานเท่าไรก็ตาม หรือฝนจะตกแดดจะออกวันพรุ่งนี้ วันมะรืนนี้ เดือนหน้า ปีหน้า สืบไปข้างหน้าอีกเท่าไรก็ตาม ก็เพราะมีสมุทัยของฝนและแดดนั้นอย่างเดียวกัน ดังที่ได้กล่าวยกมาเป็นตัวอย่างไว้แล้วในการแสดงครั้งก่อน เพราะฉะนั้น จึงเป็นปัจจุบันธรรมหรือจะพึงกล่าวว่า เป็นปัจจุบันปฏิจัจสมุปบาททุกกาลสมัย

ชรามรณะที่มีอยู่ในวันนี้ก็เพราะชาติเป็นต้น โดยการเป็นปัจจัยและเป็นผลของปัจจัยไปจนถึงอวิชชา ชรามรณะในวันวานนี้หรือพรุ่งนี้ก็เช่นเดียวกัน เป็นสังขจรรณที่เป็นผลและเหตุทุกกาลสมัย และซึ่งแสดงเป็นอรรถาคือกาลเวลาดังกล่าว ก็จะมีให้เห็นได้ว่า เมื่อเป็นผลและเหตุหรือเหตุและผลก็จะต้องมีอรรถาคือกาลเวลา เพราะว่าทั้งสองนี้หาได้เกิดขึ้นพร้อมกันไม่ เหตุจะต้องเกิดก่อนแล้วจึงจะมีผล ไม่ใช่เหตุและผลเกิดพร้อมกัน เพราะฉะนั้น โดยปกติเหตุจะต้องเกิดก่อนผลเกิดทีหลัง

คราวนี้ได้จับเอาเวลาปัจจุบันซึ่งเป็นอยู่นั้น สมมติว่าเดี๋ยวนี้ผลที่ได้รับอยู่เดี๋ยวนี้เป็นปัจจุบัน แต่ว่าเหตุของผลที่

ได้รับอยู่เดี๋ยวนี้เป็นอดีตจึงต้องเป็นสิ่งที่เหตุมีขึ้นก่อน ผลที่เป็นปัจจุบันเดี๋ยวนี้จึงมีขึ้นได้ คราวนี้ถ้าเดี๋ยวนี้กำลังทำเหตุ หรือว่าเหตุบังเกิดขึ้นเดี๋ยวนี้ ผลของเหตุเดี๋ยวนี้ก็ต้องเป็นอนาคต โดยปกติก็จะต้องเป็นดังนี้ เพราะฉะนั้น อรรถาคือกาลเวลาของปฏิจจสมุปบาทจะต้องมี เช่นเดียวกับอรรถาคือกาลเวลาของอริยสัจ ของวัฏฏะ ๓ ก็จะต้องมี ฉะนั้น ในการแสดงอธิบายวิชาว่ามีวัตถุ ๘ จึงได้มีความหยั่งรู้ในอดีตหรือในเบื้องต้นในอนาคตหรือในเมืองปลายเป็นต้นอยู่ด้วย เพราะเหตุดังที่กล่าวมา แต่ก็พึงเข้าใจว่าช่วงหรือสมัยของอรรถาคือกาลเวลาอันได้แก่อดีต อนาคต ปัจจุบัน ดังกล่าว พึงกำหนดในช่วงที่สั้นก็ได้ ยาวก็ได้ เช่นว่า วินาทีนี้เป็นปัจจุบัน วินาทีที่แล้วเป็นอดีต วินาทีหน้าเป็นอนาคต จะให้ละเอียดยิ่งขึ้นไปกว่านี้ก็ทำให้เป็นช่วงที่ยาวมากไปกว่านี้ก็ได้อีก เช่นวันนี้เป็นปัจจุบัน เมื่อวานนี้เป็นอดีต พรุ่งนี้เป็นอนาคต เดือนนี้เป็นปัจจุบัน เดือนที่แล้วเป็นอดีต เดือนหน้าเป็นอนาคต ยิ่งขึ้นไปเป็นปี ยิ่งกว่าปีจนถึงเป็นชาติ ชาตินี้ ชาติที่แล้ว ชาติหน้า ดังนี้เป็นต้น จะทำให้ช่วงสั้นเข้ามาเท่าไรก็ได้ ขยายออกไปเท่าไรก็ได้ เรื่องนี้ก็อปปรากกล่าวมาแล้วเหมือนกัน แต่เพื่อให้ชัดขึ้น จึงได้ยกกล่าวในที่นี้อีก

จึงพึงเข้าใจว่า เหตุผลหรือผลเหตุที่แสดงในปฏิจจสมุปบาทนี้ก็ดี รวมเข้าในอริยสัจก็ดี หรือที่แสดงเป็นวัฏฏะ ๓ ก็ดี

ก็คลุมไปได้ทุกช่วงของอัฏฐาคือกาลเวลา จะแสดงในช่วงของ อัฏฐาคือกาลเวลาที่ละเอียดที่สุด คือเป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน ที่ละเอียดที่สุด หรือเป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน ขยายออกไปมากที่สุดเท่าไรก็ตาม ผลและเหตุหรือเหตุและผลเป็นปฏิจ-สมุขบาทก็ครอบคลุมอยู่ทั้งนั้น ใช้ได้ทั้งนั้นไม่ว่าจะเป็นช่วงที่ละเอียดที่สุดเท่าไร หรือว่าขยายยาวออกไปเท่าไรและก็ฟังเข้าใจเน้นเข้าไปอีกประการหนึ่งว่า อดีต อนาคต ปัจจุบัน ย่อมมีอยู่ในช่วงนั้น ๆ อีกด้วย เป็นต้นว่า เมื่อวานนี้ก็กล่าวกันว่า เป็นอดีต แต่ว่าเมื่อวานนี้นั้นย่อมเป็นปัจจุบันของเมื่อวานนี้ ในขณะที่ทุก ๆ คนดำรงอยู่เมื่อวานนี้ ก็ชื่อว่าได้ดำรงอยู่ในปัจจุบันของเมื่อวานนี้จะนึกว่าเมื่อดำรงอยู่ในเวลาบ่ายโมงตรงของเมื่อวานนี้ เวลาบ่ายโมงตรงนั้นก็ก็เป็นปัจจุบันของเวลานั้น ก่อนหน้านั้นก็เป็นอดีต ต่อจากนั้นก็ เป็นอนาคต ปฏิจจสมุขบาทในขณะบ่ายโมงนั้นของเมื่อวานนี้ ก็ยังเป็นอัฏฐาคือกาลเวลาของเมื่อวานนี้ ก่อนเมื่อวานนี้ก็เช่นเดียวกัน ย่อมมีปัจจุบันของตน ๆ อยู่ทุกขณะ และก็ยังมอดิตมีอนาคตต่อเนื่องกัน พຽ่งนี้ ก็เช่นเดียวกัน ก็จะต้องมีปัจจุบันของพຽ่งนี้ เมื่อทุก ๆ คนไปถึงพຽ่งนี้ ก็จะต้องไปพบกับปัจจุบันของวันพຽ่งนี้ เวลาใดเวลาหนึ่งของวันพຽ่งนี้ที่ไปพบนั้นเป็นปัจจุบัน ก่อนนั้นเป็นอดีต ต่อไปก็เป็นอนาคต สำหรับวันพຽ่งนี้วันมะรืนนี้เป็นต้น ก็เช่นเดียวกัน

เพราะฉะนั้น ปฏิกิจสมุปปาทที่เป็นอรรถาคือกาลเวลาเป็นปัจจุบัน เป็นอดีต เป็นอนาคต ก็เป็นสำหรับกาลเวลานั้น ๆ ของเมื่อวานนี้ก็ไต่ของวันนี้ก็ได้ ของพรุ่งนี้ก็ไต่ เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน ของทุก ๆ ช่วงเวลา ฟังเข้าใจดังนี้ ฉะนั้น คำว่าเป็นปัจจุบันธรรมที่กล่าวมาข้างต้นจึงมีความหมายดังกล่าวมานี้

อธิบายทั้งหลายจับตั้งแต่พระพุทธานิยามและอธิบายของพระอาจารย์ทั้งหลาย เมื่อประมวลกันเข้าแล้วย่อมเป็นอธิบายเพื่อที่จะให้มีความเข้าใจในปฏิกิจสมุปปาท และเมื่อได้อาศัยอธิบายทั้งปวงนั้นทำความเข้าใจดังเช่นที่กล่าวมานี้ ก็เห็นว่าจะมองเห็นลัจจะคือความจริงที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอน จะทำให้พอมองเห็นเค้าความของปฏิกิจสมุปปาท รวมเข้ามาเป็นวิภูฏะ ๓ สงเคราะห์ในอริยสัจ ๔ เมื่อเป็นสายสมุทัยวารก็สงเคราะห์เข้าในอริยสัจ ๒ คือทุกข์และสมุทัย เมื่อเป็นสายนิโรธวารก็สงเคราะห์เข้าในอริยสัจ ๒ คือนิโรธและมรรค โดยตรงก็สงเคราะห์เข้าในนิโรธ แต่ก็จะต้องมีมรรคเป็นทางปฏิบัติดังที่พระพุทธเจ้าได้ปฏิบัติมาในมรรค จึงทรงได้ปัญญาตรัสรู้ในปฏิกิจสมุปปาท

การพยายามอธิบายให้ความเข้าใจในปฏิกิจสมุปปาทนี้ ได้มีการพยายามทำกันมาช้านาน จนถึงพยายามอธิบายให้เข้าใจในอาการ ๑๒ โดยเขียนเป็นภาพก็มี ดังที่ปรากฏอยู่ในภาพ

ปฏิบัติสมุพบาทที่เกิดมาทางสายมหายานช้านาน แสดงอาการ
ทั้ง ๑๒ นั้นเป็นภาพ โดยที่ได้แสดงเขียนเป็นภาพไว้ดังนี้

ผู้หญิงแก่ตาบอดเดินหลังค่อมยันไปด้วยไม้เท้าได้แก่
อวิชชา ก็เพราะว่าไม่รู้ไม่เห็นจึงเทียบได้กับคนตาบอด

คนปั้นหม้อกำลังปั้นหม้อเทียบด้วยสังขาร เพราะว่า
สังขารก็คือปรุงแต่ง จึงเทียบกับการปั้นหม้อ

วานรผู้กระโดดจากต้นไม้ต้นหนึ่งไปยังต้นไม้อีกต้นหนึ่ง
เทียบด้วยวิญญาน เพราะวิญญานตามที่ได้อธิบาย เมื่อเป็น
จุดวิญญานก็เคลื่อนออกจากอารมณ์หรือภพชาติอันหนึ่งไปอุปบัติ
คือเข้าถึงอารมณ์หรือภพชาติอีกอันหนึ่ง ดังที่เรียกว่าปฏิสนธิ
วิญญาน จึงเทียบได้กับวานรที่กระโดดจากต้นไม้ต้นหนึ่งไป
ถึงต้นไม้อีกต้นหนึ่ง

คนพายเรือจ้างซึ่งรับคนโดยสารไปในเรือจ้างเทียบกับ
นามรูปก็เพราะว่านามรูปนั้นต้องอาศัยกัน นามก็ต้องอาศัยรูป
รูปก็ต้องอาศัยนาม เหมือนอย่างเรือกับคนพายเรือและคนโดย
สารต้องอาศัยกัน

บ้านที่มี ๖ หน้าต่าง หน้าต่างทั้ง ๖ เทียบด้วยสฬายตนะ
ก็เพราะต้องมีอายตนะ ๖ จึงจะรับอารมณ์เป็นสัมผัสต่อไปได้

บุรุษและสตรีที่รักใคร่กันเทียบด้วยผัสสะ เพราะผัสสะก็
คือความกระทบจึงเทียบด้วยบุรุษและสตรี ซึ่งต้องการสัมผัส
ของกันและกัน

คนที่ถูกลูกศรติดลูกดาอยู่ เทียบด้วยเวทนา เพราะเวทณาก็คือการเสวยอารมณ์ จึงต้องการแสดงถึงลักษณะที่เสวยอารมณ์ให้เห็นชัด

คนติดสุราผู้กระหายหิวเทียบกับตัณหา เพราะแสดงถึงความกระหายต้องการอย่างแรง

คนกำลังผลิตผลไม้จากต้นไม้เทียบกับอุปาทาน เพราะแสดงถึงความยึดถือ

หญิงมีครรภ์เทียบด้วยภพ เพราะต้องการแสดงถึงภพคือกามภพเป็นต้น อันเป็นปัจจัยสืบต่อไปถึงชาติคือความเกิดจะมีชาติคือความเกิดก็ต้องตั้งครรภ์ขึ้นมาก่อน คือจะต้องมีภพขึ้นก่อน

หญิงคนแก่และศพคนตายเทียบกับชรามรณะ
ภาพที่แสดงอาการทั้ง ๑๒ ในปฏิจจสมุปบาทนี้ได้มีมานาน ก็เพื่อต้องการที่จะให้ความเข้าใจให้ชัดขึ้นโดยภาพ.

นิพพาน เหนือเหตุผล

ได้แสดงปฏิจจสมุปบาทมาโดยลำดับ ทั้งสายสมุทัยวารและนิโรธวาร และได้แสดงภาพเปรียบเทียบอาการทั้ง ๑๒ ที่ได้มีผู้เขียนแสดงอธิบายมา เพื่อให้เป็นที่เข้าใจในปฏิจจสมุปบาท อันแสดงว่าได้มีการพยายามอธิบายเพื่อให้เข้าใจง่ายมาตลอดเวลาช้านาน แต่แม้เช่นนั้นก็ยังไม่เป็นที่เข้าใจกันได้ง่าย ในข้อนี้ก็เป็นที่ธรรมดานั่นเอง เพราะถ้าเข้าใจได้ง่ายก็จะต้องเป็นผู้บรรลุมิตรธรรม

ชั้นใดชั้นหนึ่ง เมื่อยังไม่บรรลุน้ำยังไม่แจ่มแจ้งอยู่นั่นเอง ในบางพระสูตรเล่าว่า ท่านพระอาณนทีได้กราบทูลพระพุทธเจ้าว่า ท่านมองเห็นเข้าใจแจ่มแจ้งในปฏิจลสมุปปาท ซึ่งปรากฏว่าเป็นของง่ายสำหรับท่าน พระพุทธเจ้าได้ตรัสห้ามว่า อย่ากล่าวอย่างนั้น และก็ได้ทรงแสดงอธิบายความเป็นปัจฉัยอาศัยกันบังเกิดขึ้นแห่งปฏิจลสมุปปาทแก่ท่านพระอาณนทีดังนี้ เพราะฉะนั้นเมื่อยังรู้สึกว่าจะไม่แจ่มแจ้งก็ให้ฟังเข้าใจอย่างที่กำลังกล่าวมานี้ แต่ว่าก็สมควรที่จะได้ศึกษาพิจารณา เพราะจะทำให้มองเห็นความละเอียดลึกซึ้งของพระพุทธศาสนา และโดยเฉพาะก็จะทำให้มองเห็นเหตุผลอันเป็นปัจฉัยซึ่งรวมเข้าในอริยสังขาร เมื่อหมั่นพิจารณาอยู่เนื่อง ๆ แล้ว แม้จะไม่มองเห็นเข้าใจแจ่มแจ้งก็จะพอมองเห็นได้บ้าง แม้อย่างราง ๆ และโดยเฉพาะจะทำให้จะเข้าใจในหลักของวิภูษะ ๓ และในอริยสังขาร ๔ ได้มากขึ้น

เมื่อท่านพระสารีบุตร ก่อนแต่เข้ามานับถือพระพุทธศาสนา กำลังแสวงหาธรรม ได้พบท่านพระอัสสชิกำลังเดินบิณฑบาต ก็เลื่อมใสในกิริยาที่สำรวมของท่านพระอัสสชิ จึงได้เดินตามพระอัสสชิไป และเมื่อเห็นมีโอกาสนสมควรจึงได้ขอให้ท่านพระอัสสชิแสดงธรรมให้ฟัง ท่านพระอัสสชีก็ก้าวว่า ท่านไม่อาจที่จะแสดงธรรมโดยพิสดารได้ จะแสดงได้ก็แต่โดยย่อ ท่านพระสารีบุตรก็กล่าวตอบว่า ประสงค์จะฟังแต่

โดยย่อ ท่านพระอัสสชิจึงได้แสดงธรรมแก่ท่านพระสารีบุตร
สรูปเข้าในถ้อยคำเพียงคาถาเดียวว่า

“**เย ธมฺมา เหตุปฺปภา**” ธรรมเหล่าใดเกิดแต่เหตุ

“**เตสํ เหตุํ ตถาคโต**” พระตถาคตตรัสเหตุแห่งธรรม
เหล่านั้น

“**เตสญฺจ โย นิโรธจ**” และความดับแห่งธรรมเหล่านั้น

“**เอวํวาทิ มหาสมโณ**” พระมหาสมณะมีวาตะอย่างนี้

ท่านพระสารีบุตรได้ฟังก็เกิดธรรมจักขุคือดวงตาเห็น
ธรรมขึ้นทันที คาถานี้ได้เป็นที่นับถือว่าเป็นคาถาแสดงหัวใจ
อริยสังคัม ตามถ้อยคำโดยตรงนั้น ก็เป็นคาถาแสดงปฏิจจนสมุป-
บาทนั่นเอง โดยตรงจึงเป็นคาถาแสดงหัวใจปฏิจจนสมุปบาท

ธรรมเหล่าใดเกิดแต่เหตุ พระตถาคตตรัสเหตุแห่งธรรม
เหล่านั้น ก็คือตรัสปฏิจจนสมุปบาทสายสมุทัยวาร และความดับ
แห่งธรรมเหล่านั้น ก็คือตรัสปฏิจจนสมุปบาทสายนิโรธวาร
อริยสังคัมมี ๔ เมื่อเป็นที่นับถือว่าแสดงหัวใจอริยสังคัม ก็พึง
ทำความเข้าใจว่า ธรรมเหล่าใดเกิดแต่เหตุ ก็หมายถึงทุกขสังคัมจะ
พระตถาคตตรัสเหตุของธรรมเหล่านั้นก็หมายถึงสมุทัยสังคัมจะ
และความดับของธรรมเหล่านั้นก็หมายถึงนิโรธสังคัมจะ ส่วน
มรรคสังคัมจะนั้นไม่มีโดยตรง พระอาจารย์จึงได้แสดงไว้ว่า ใน
เวลาแปลให้เติมเข้าอีกคำหนึ่งว่า และทางหรืออุปมาอันนำไปถึง
ความดับแห่งธรรมเหล่านั้น เพื่อให้เป็นอริยสังคัม ๔

อีกอย่างหนึ่งแสดงอธิบายว่า คำว่า พระมหาสมณะมี
วาหะอย่างนี้ ซึ่งเป็นบาทคาถาที่ ๔ ก็หมายถึงมรรคสี่จะนั่นเอง
เพราะการที่ได้ตรัสแสดงสั่งสอน ก็คือเป็นการแสดงมรรคอัน
เป็นทางปฏิบัติให้ถึงความดับ

คาถาของท่านพระอัสสชินี้ได้เป็นที่นับถือกันมาก ในสมัย
พระเจ้าอโศกมหาราช ก็ได้ใช้คาถานี้จารึกลงในแผ่นศิลาเป็น
อันมาก แม้ว่าจะเป็นข้อความที่สั้นมาก แต่ก็แสดงใจความแห่ง
พระพุทธานุภาพไว้อย่างสมบูรณ์ เพราะพระพุทธานุภาพนั้น
คำสั่งสอนทั้งสั้นประชุมรวมเข้าในอริยสังคังที่ได้กล่าวแสดงไว้
ข้างต้น และตามหลักอริยสังคังนั้นก็คือหลักเหตุผลนั่นเอง หรือ
ผลและเหตุ โดยแสดงผล แสดงเหตุและแสดงความดับแห่งผล
พร้อมทั้งเหตุเหล่านั้น อันเป็นที่สุดทุกข์เป็นที่พ้นทุกข์คือ
นิพพาน อันเป็นที่สุด คาถานี้จึงบรรจุหลักธรรมในพระพุท-
ธานุภาพไว้ทั้งสิ้น

อนึ่ง ก็พึงเข้าใจว่า แม้ว่าเพราะอวิชชาเป็นปัจจัยเกิด
สังขารจนถึงชรา มรณะ และทุกข์ทั้งปวง ดังที่กล่าวแสดงใน
สายสมุทัยวารนั้น แต่ว่าก็ไม่ใช่ว่าความที่จะต้องเป็นอย่างนี้
ตลอดไป อวิชชาอาจดับได้ และเพราะดับอวิชชาก็จะดับไปโดย
ลำดับจนถึงดับ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ เป็นต้น ดังแสดง
ในสายนิโรธวาร ก็เพราะว่ายังมีอีกสิ่งหนึ่งซึ่งเป็นสิ่งสำคัญ อัน
ทุกคนผู้นับถือปฏิบัติพระพุทธานุภาพจะพึงทราบ ก็คือจิต

ดังที่เราเรียกกันว่าจิตใจ

จิตนี้ทุก ๆ คนมีอยู่ จิตเป็นวิญญานธาตุ คือเป็นธาตุรู้ เป็นธรรมชาติที่ปัสสสร คือผูกpongหรือpongใส แต่ว่ายอม เสร้าหมองไปเพราะอุปกิเลส คือเครื่องเสร้าหมองที่จรเข้ามา แต่ว่าจิตนี้ก็วิมุตติคือหลุดพ้นจากอุปกิเลสทั้งหลายได้ ได้มี พระพุทธภษิตแสดงไว้ดั่งนี้บ่งควมว่า บรรดาภิเลสเครื่อง เสร้าหมองทั้งหลาย ทั้งที่เป็นอย่างหยาบอันเรียกว่า วิตีกกม-ภิเลส ภิเลสที่ทำให้ก้าวล่วงละเมิด เป็นกายกรรม วจกรรม มโนกรรม ฝ่ายกุศล ที่เป็นอย่างกลางอันเรียกว่า ปริยฎฐาน-ภิเลส คือภิเลสที่กลุ้มรมุจิต ปลันจิต ทำจิตให้กลัดกลุ้ม อัน เป็นชั้นนิวรรณ์ คือภิเลสที่กั้นจิตไว้ ไม่ให้เกิดปัญญา และที่เป็น อย่างละเอียดอันเรียกว่า อาสวะ หรืออนุสัย อวิชชากรวมอยู่ใน ภิเลสชั้นละเอียดนี้อันเรียกว่า อวิชชาสวะ หรืออวิชชานุสัย ภิเลสทั้งปวงนี้ล้วนเป็นสิ่งที่จรเข้ามาดั่งเรียกว่า อุปกิเลส คือ ไม่ใช่เป็นเนื้อแท้ของจิต เสมือนอย่างแขกที่จรมา ไม่ใช่เป็น เจ้าของบ้าน ถ้าหากว่าภิเลสเป็นเนื้อแท้ของจิตเหมือนอย่างเป็น เจ้าของบ้านแล้วก็ไม่สามารทที่จะละได้ แต่ว่าหาเป็นเช่นนั้นไม่ ภิเลสเป็นสิ่งที่จรเข้ามาเหมือนอย่างเป็นแขก ไม่ใช่เป็นเนื้อแท้ จึงปฏิบัติละภิเลสได้จนถึงวิมุตติหลุดพ้นในที่สุด

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงพากเพียรปฏิบัติเพื่อโมกขธรรม คือเพื่อวิมุตติหลุดพ้นจนทรงพบโมกขธรรม คือได้ตรัสรู้พระ

ธรรมเป็นวิชา ความรู้แจ่มแจ้งขึ้น ทรงได้วิมุตติคือความหลุดพ้น ก็คือได้ทรงพบปฏิจสมุปปาหนิ ทั้งสายเกิด ทั้งสายดับ และได้ทรงแสดงสั่งสอนไว้ จึงได้มีผู้ที่ได้ปฏิบัติตามพระธรรมคำสั่งสอนโดยตรง ก็คือปฏิบัติในมรรคมืองค์ ๘ ประการจนสมบูรณ์ จึงได้ตรัสรู้พระธรรมตามบังเกิดเป็นพระสงฆ์สาวกขึ้นในโลก เพราะฉะนั้นจึงได้มีแสดงไว้ว่า

บรรดาสัตว์บุคคลทั้งหลาย พระตถาคตอรหันตสัมพุทธเจ้าเป็นยอด

บรรดาสังฆตธรรมและอสังฆตธรรมทั้งหลาย วิราคธรรมคือธรรมเป็นที่สิ้นกิเลสเครื่องยึดใจ สิ้นติด สิ้นยินดี อันได้แก่ นิพพานเป็นยอด

บรรดาสังฆตธรรมทั้งหลาย มรรคมืองค์ ๘ เป็นยอด

บรรดาหมู่คณะทั้งหลาย พระสงฆ์เป็นยอด

ฉะนั้น จึงพึงพิจารณาเห็นได้ว่า บรรดาผู้ที่ได้สดับตรับฟังคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า และได้ปฏิบัติตามพระธรรมคำสั่งสอนคือมรรคมืองค์ ๘ ก็ชื่อว่าได้ปรุ้งสังขารในมรรคมืองค์ ๘ ขึ้น เพราะวามรรคมืองค์ ๘ หรือกล่าวเป็นกลาง ๆ ว่าปฏิบัติธรรมทั้งสิ้นนั้น ก็เป็นสังฆตธรรมหรือเป็นสังขาร คือเป็นสิ่งที่จะต้องปรุ้งแต่ง คือต้องทำต้องปฏิบัติ ไม่ได้บังเกิดขึ้นเองซึ่งเป็นสังขาร แต่ว่าเป็นสังฆตธรรมหรือเป็นสังขารที่เป็นไปเพื่อทำลายอวิชชา ฉะนั้น เมื่อได้ปรุ้งแต่งสังขารคือมรรคมืองค์ ๘

ดังกล่าวขึ้น ก็ชื่อว่าได้ปฏิบัติเพื่อทำลายอวิชชาเป็นการปฏิบัติที่ทำให้วิภูษะสายสมุทัยวารอ่อนกำลังลงไป เพิ่มกำลังแก่ปฏิจจ-สมุปปาทสายนิโรธวาร จนกระทั่งในที่สุดก็จักได้พบธรรมเป็นตัวปัญญาเป็นตัววิชาขึ้นโดยลำดับ ซึ่งเมื่อปฏิบัติไปไม่หยุด ก็

จะพบสายนิโรธวารในที่สุด อันนับได้ว่าเป็นวิชชาวิมุตติ

ฉะนั้น จึงสรุปกล่าวได้ว่า เหตุและผลในปฏิจจสมุปปาทสายสมุทัยวาร ซึ่งวนเป็นวิภูษะอยู่ตลอดเวลา ในปัจจุบันนี้ก็วนอยู่ในอดีตก็วนมาแล้ว และวนต่อไปในอนาคต ก็คือ อาการ ๑๒ หรือว่า ๑๑ ห่วงรวมเข้าเป็นวิภูษะ ๓ คือ กิเลสกรรม วิบาก รวมเข้าอีกเป็นอริยสัง ๒ เป็นเหตุเป็นผล หรือเป็นผลและเป็นเหตุที่วนอยู่ดังนี้ และสำหรับพระโพธิสัตว์ผู้ค้นคว้าหาโมกขธรรมเอง เพื่อพุทธภาวะหรือพุทธภูมิและบรรดาสาวกของพระพุทธเจ้า ผู้ที่มีได้ค้นคว้าหาโมกขธรรมเอง แต่ว่าได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้า ปฏิบัติอยู่ในมรรคมีองค์ ๘ ก็เป็นผู้ปฏิบัติสร้างเหตุและผลขึ้นอีกสายหนึ่ง คือสายนิโรธวาร ได้แก่ปฏิบัติในมรรค เป็นเหตุเพื่อนิโรธคือความดับ เป็นผลเป็นอันว่าได้มีเหตุผลทั้งสองฝ่ายเป็นไปอยู่คือเหตุผลฝ่ายสมุทัยวาร ได้แก่ทุกข์และสมุทัย ฝ่ายนิโรธวาร ได้แก่นิโรธและมรรค ดังเราทั้งหลายในบัดนี้ก็กล่าวได้ว่า ได้มีเหตุผลทั้งสองฝ่ายนี้ หรือว่ากำลังเป็นไปอยู่ในเหตุผลทั้งสองฝ่ายนี้ เพราะว่ายังมีอวิชชา ตัณหา อุปาทานอยู่ ก็เป็นไปในเหตุผลฝ่ายทุกข์และ

สมุทัยทางหนึ่ง มาปฏิบัติธรรมของพระพุทธเจ้าก็เป็นไปใน
 เหตุผลฝ่ายนิโรธและมรรคทางหนึ่ง นี่เป็นเหตุผลทางทุกข์
 เหตุผลทางนิโรธ คราวนี้ใครจะไปทางไหนมากหรือน้อยกว่ากัน
 อย่างไรนั้น ก็สุดแต่ความประพฤติปฏิบัติ แต่รวมความเข้าแล้ว
 ก็เป็นไปอยู่ในเหตุและผลหรือผลและเหตุ ไม่พ้นไปจากผลและ
 เหตุหรือเหตุและผลดังกล่าวมานี้ได้ จนกว่าจะดับกิเลสได้หมด
 เหมือนอย่างพระพุทธเจ้าและพระอรหันตสาวกทั้งหลาย คือว่า
 ดับอวิชชา ก็ดับสังขารจนถึงดับชรา มรณะ และทุกข์ทั้งปวง
 ดังที่ได้กล่าวไว้ บรรลุวิชชาและวิมุตตินั้น

เมื่อเป็นดังนี้ ก็เข้าถึงวิวิฏฐะหรือบรรลุนิพพาน อันเป็น
 ธรรมที่อยู่เหนือเหตุผล คือว่าเหนือเหตุผลทั้งสายสมุทัยวาร
 ทั้งสายนิโรธวารกล่าวคือ พ้นจากทุกข์ พ้นจากเหตุเกิดทุกข์
 ดับทุกข์ ดับเหตุเกิดทุกข์ไม่ต้องเป็นไปตามเหตุผลสายทุกข์
 และอยู่เหนือนิโรธเหนือมรรค เพราะว่าได้เป็นผู้ปฏิบัติเสร็จกิจ
 ไม่ต้องปฏิบัติในมรรคอีกต่อไป เหมือนอย่างว่าเดินทางมาถึง
 ที่สุดทางแล้วก็พักการเดินทางได้ ไม่ต้องเดินทางอีกต่อไป
 การเดินทางนั้นเท่ากับมรรค การถึงที่สุดทางนั้นเท่ากับนิโรธ
 ฉะนั้น เมื่อเดินทางมาถึงก็เป็นอันว่าถึงที่สุด จึงไม่ต้องทำการ
 เดินทางเพื่อให้ถึงที่ไหนอีกต่อไป ธรรมอันเป็นที่สุดนี้คือนิพพาน
 อันหมายถึงธรรมเป็นที่สิ้นราคะ โทสะ โมหะ เป็นที่สิ้นอวิชชา
 สังขาร เป็นต้น ตลอดจนถึงชาติ ชรา มรณะ และทุกข์ทั้งปวง

นิพพานจึงเป็นธรรมที่อยู่เหนือเหตุผลดังนี้ อันหมายถึงว่าอยู่เหนือเหตุผลทั้งสายสมุทัยวาร ทั้งสายนิโรธวาร เมื่อยังเป็นเหตุผลอยู่ไม่ว่าจะสายไหนก็ยังคงมีการดำเนินไปอยู่ ยังต้องปฏิบัติอยู่ แต่เมื่อเสร็จกิจทั้งปวงแล้วก็พ้นอันเสร็จสิ้น ไม่ต้องดำเนินไปในเหตุผลสายไหนทั้งนั้น จึงชื่อว่าอยู่เหนือเหตุผลดังนี้ นี่คือนิพพาน และนิพพานนี้จึงบรรลุได้ในปัจจุบัน จึงได้มีพระพุทธรูปปางตรัสไว้รวมใจความว่า เพราะหน่ายสิ้นติด สิ้นยินดี วิมุตติหลุดพ้นไม่ถือมั่น จากอวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายณะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพชาติ ชรามรณะ และโสกะ ปริเทวะ เป็นต้น ย่อมบรรลุทิฏฐิธรรมนิพพาน คือนิพพานในปัจจุบันทันตาเห็น

และได้ตรัสไว้ถึงลักษณะเบ็ดเตล็ดต่าง ๆ อีกเป็นต้นว่า ลักษณะที่เรียกว่าปฏิจจนสมุปบาทคือความอาศัยกันเกิดขึ้นด้วยกันว่าเพราะอวิชชาเป็นปัจจัยเกิดสังขารเป็นต้น เป็นธรรมฉฐิติ เป็นธรรมนิยามคือเป็นความตั้งอยู่แห่งธรรม เป็นความกำหนดแน่แห่งธรรม พระตถาคตจะอุบัติขึ้นหรือไม่อุบัติขึ้นข้อนี้ก็ตั้งอยู่ดำรงอยู่ แต่เมื่อพระตถาคตอุบัติขึ้นจึงได้ตรัสแสดงเปิดเผยกระทำให้แจ้ง ว่าเพราะอวิชชาเป็นปัจจัยเกิดสังขารเป็นต้น ส่วนปฏิจจนสมุปบันนธรรม คือธรรมที่อาศัยกันบังเกิดขึ้นได้แก่อวิชชาเป็นต้นนั้น เป็นอนิจจะคือไม่เที่ยง เป็นสังขตะคือเป็นสิ่งที่ปรุงแต่ง เป็นสิ่งที่อาศัยกันบังเกิดขึ้น มีความสิ้นไปเป็น

ธรรมดา มีความเลื่อมไปเป็นธรรมดา มีความสลายไปเป็น
ธรรมดา มีความดับไปเป็นธรรมดา

ตามที่แสดงถึงเรื่องพระนิพพานอันโยงมาถึงปฏิจจสมุပ္บาท
อันนับว่าเป็นธรรมที่สุดยอดในพระพุทธศาสนา ก็เพื่อที่จะให้ได้
ทราบตามที่พระพุทธเจ้าและพระอาจารย์ทั้งหลายได้แสดงอธิบายไว้
และโดยเฉพาะต้องการที่จะให้เป็นที่เข้าใจว่า นิพพานนั้นเป็น
ยอดของพระพุทธศาสนา เป็นที่รวมของพระพุทธศาสนาทั้งสิ้น
คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหมดย่อมเอียงเทลงมลาดลงไปสู่
พระนิพพานทั้งนั้น อันกล่าวได้ว่า หันหน้าไปสู่ทิศทางเดียวกัน
คือทิศทางแห่งนิพพาน

เพราะฉะนั้น แม้ว่าจะยังไม่ได้ไปถึงนิพพาน แต่เมื่อมา
ปฏิบัติธรรมของพระพุทธเจ้าแล้ว ก็ชื่อว่าได้ปฏิบัติหันหน้าไปสู่
นิพพานทั้งนั้น นิพพานจะยังอยู่ไกลหรือใกล้ก็ตาม แต่ก็
หันหน้าไปสู่นิพพาน และเมื่อได้ปฏิบัติไปก็ชื่อว่าได้เดินใกล้
นิพพานเข้าไปทุกที

เพราะฉะนั้น จึงเป็นข้อที่ควรทราบ และก็ไม่ใช่เป็นข้อที่
ควรคิดว่าเหลือวิสัยที่จะได้จะถึง หรือเอื้อมไม่ถึง ดังที่ได้
ปรารภกล่าวมาแล้วข้างต้น ก็เหมือนอย่างขึ้นบันได คือเหมือน
อย่างการเดินขึ้นไปโดยลำดับ การปฏิบัตินี้เองจะได้ส่งให้ใกล้
เข้าไป และความที่ได้บรรลุสันติสุข คือความสุขสงบเย็นจาก
การปฏิบัติธรรม ก็ชื่อว่าเป็นผลที่แผ่ออกมาจากนิพพานทั้งนั้น

เช่นเดียวกับความร้อนที่ทุก ๆ คนได้ ก็เนื่องมาจากดวงอาทิตย์
ทั้งนั้น

ฉะนั้น เมื่อเข้ามาปฏิบัติธรรม ก็ชื่อว่า นำตนเข้ามาอยู่ใน
ขอบเขตรัศมีของนิพพาน จึงย่อมได้รับความสงบความเย็นจาก
นิพพานอยู่ด้วยกันทั้งนั้น และเมื่อแสดงเรื่องนิพพานก็ทำให้
ต้องแสดงเรื่องเหตุผลและธรรมที่อยู่เหนือเหตุผล ในการแสดง
ธรรมที่เป็นเหตุผลนั้น ก็หมายถึงปัจจุสมุปบาททั้งสองสาย แล้ว
จึงจะมาถึงธรรมที่อยู่เหนือเหตุผลคือนิพพาน ก็ขอให้ท่าน
ทั้งหลายได้หมั่นพิจารณาทบทวน แล้วจะได้ความเข้าใจ
แจ่มแจ้งยิ่งขึ้นด้วยตนเอง.

ปฏิจจนสมุบาทเป็นธรรมที่เป็นไปอยู่ในปัจจุบัน
เป็นปัจจุบันธรรม เมื่อพิจารณารวมกันจากอธิบายใน
ที่ทุกๆ แห่งแล้วก็พึงจับความรวมเข้าโดยย่อว่าอริยสัจ
ทั้ง ๔ วัฏฏะทั้ง ๓ เป็นเหตุผลหรือเป็นผลเหตุจึงเป็นกฎ
เป็นธรรม หรือจะพึงเรียกว่ากฏธรรมดาที่เป็นไปอยู่
ทุกกาลสมัย ผลทั้งหลายที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันนี้
ก็ย่อมมีเหตุแห่งผลนั้นๆ ในอดีตก็เช่นเดียวกัน
ในอนาคตก็เช่นเดียวกัน ทุกข์ที่บังเกิดขึ้นในปัจจุบัน
นี้ก็เพราะมีสมุทัยแห่งทุกข์นั้น ทุกข์ที่เกิดขึ้นในอดีตก็
เช่นเดียวกัน ทุกข์ที่จะบังเกิดในอนาคตก็เช่นเดียวกัน
เป็นสังจะ คือความจริงอันเดียวกันที่เป็นกฏธรรมดา
อยู่ทุกกาลสมัย

2 030010 298249

ราคา 45.00 บาท